

Статті

Михайло ХУДАШ

ІЗ МОЇХ СПОГАДІВ ПРО ДОКТОРА ФІЛОЛОГІЧНИХ НАУК СТЕПАНА ВАСИЛЬОВИЧА ЩУРАТА

Mykhailo KHUDASH. From My Remembrances on
Stepan Vasylovych Shchurat, Philology Dr Hab.

Із Степаном Васильовичем Щуратом єднала мене міцна і щира дружба близько 35 років. Познайомився я з ним десь у 1955 або 1956 рр., ще будучи аспірантом кафедри української мови Львівського державного педінституту. Тож, коли з листопада 1957 р. почав працювати молодшим науковим співробітником відділу мовознавства Інституту суспільних наук АН УРСР, у якому, у відділі української літератури працював Степан Васильович, був із ним уже добре знайомий. Однак, на цю пору, це було лише звичайне знайомство. Ми взаємно віталися, часом, як добре знайомі, обмінювалися кількома фразами і не більше. Та скоро, хоча нас ділила різниця у віку аж 17 років, це наше знайомство переросло у міцну дружбу. А спричинився до цього один, досить комічний, але знаменний у наших дружніх взаємовідносинах випадок, про який не можу тут не згадати.

Одного разу тодішній завідувач відділу історії України Інституту суспільних наук АН УРСР Михайло Кирилович Івасюта, з яким я був близько знайомий ще до свого знайомства із Степаном Васильовичем, бо, власне, саме він мене із ним познайомив, після якихось загальних зборів у інституті, запросив нас обох до себе додому, як тоді мовилося, “на флячки” – популярну ще здавна у Львові страву, яку тепер називають “рубці”, і яку, як дуже смачну, навчилася готувати його, родом з Полтавщини, завжди дуже привітна і гостинна дружина Ганна Михайлівна. Отож ця гостина у Михайла Кириловича не обмежувалася самими лише “флячками”, до “флячків” звичайно, було і дещо міцніше. Тож після “флячків” і кількох чарок цього “дещо міцнішого” (коньяку), господар хати, Михайло Кирилович, набрав охоти до співи і затагнув улюблену стрілецьку пісню

свого покійного батька – колишнього вояка УГА (закатованого енкаведистами в 1941 р.):

*Бо війна війною, гатьта-війо!
В тім є Божа сила, вісьта-війо!
Як не заб'є тебе гостра куля,
То копитом, замість кулі, вб'є кобила.*

За співання стрілецьких пісень у той час можна було добре поплатитися (і не лише місцем праці та кар'єрою). Тому, не знаючи мене ще добре, навіть не знаючи, звідки я родом, Степан Васильович, під час цього співи, копав ногою під столом у ногу Михайла Кириловича, щоб припинив цей спів. Та, несподівано для нього, Михайло Кирилович відреагував на це копання ногою під столом вигуком: “Та не копай мене, Степане! (він, хоч від Степана Васильовича на 15 років молодший, був із ним на “ти”). Михайло – це наш галицький хлоп з Демні, і його батько, так само, як і мій, воював в УГА!”. Степан Васильович машинально підняв на лоб свої в позолоченій тонкій оправі окуляри (це була його звичка при здивуванні або якомусь зворушенні), подивився на мене великими очима і запитав: “Ба ти з якої Демні? Їх є тут не одна?”. Я відповів, що з тієї біля Миколаєва. На це Степан Васильович з не меншим здивуванням вигукнув: “А бодай тобі пси писки лизали!” (це теж була його улюблена, поширена в Галичині фраза для вислову здивування). “Таж я твою Демню дуже добре знаю, – продовжив він, – за Польщі я винаймав для риболовлі вашу річку Зубру від Бродок аж по демнянський млин і в рибний сезон часто там бував. Я від когось чув, що ти з Миколаївщини, але чомусь гадав, що ти з тої надніпрянської Миколаївщини, бо в твоїй мові нічого типового галицького не помітив”. Тут і я пригадав, що ще будучи школярем і, за сумісництвом, домашнім пастухом, за Польщі мені доводилося спостерігати, як сторож греблі на річці в неділю чи релігійне свято проганяв місцевих рибалок, бо, мовляв, річку винаймив якийсь “пан зі Львова” і, якщо когось тут зловить на риболовлі, то буде його лаяти. Чи міг я, тодішній сільський школяр, передбачити, що колись із цим “страшним паном зі Львова” мені пощастить так близько зустрітися за одним столом, за чаркою, та що цей “пан зі Львова” навіть стане моїм близьким другом?

З того часу мої взаємини із Степаном Васильовичем увійшли в нове русло, у русло дружби. Уже в 1961 р., даруючи мені підготовлену ним до друку й видану в 1957 р. з об'ємною своєю вступною статтею книжку “Василь Щурат. По-

езії “Слово про похід Ігоря”, “Пісня про Роланда” (Львів, 1957), у дарчому написі Степан Васильович відзначив: “Михайлові Лукичу, моєму доброму другу і порадинику. С.Щурат. 3 серпня, 1961 р.”. Він почав часто запрошувати мене до себе додому, бувати і в мене дома, познайомив мене із своєю родиною та своїми близькими друзями, зокрема з найближчим із них С.В.Стефанюком – тоді головою Львівського обласного комітету. Правда, якщо йдеться про родину Степана Васильовича, то на той час із двома його шуринами (шваграми) по лінії дружини – Антоном Івановичем Генсьорським та Олександром Львовичем Павенцьким, я сам уже був добре знайомий, оскільки оба вони працювали тоді в цьому ж Інституті суспільних наук АН УРСР. Мій робочий стіл у відділі мовознавства знаходився поряд із робочим столом Антона Івановича аж до його виходу на пенсію; лікар-окуліст, дочка О.Л.Павенцького Марта Фільц, була моєю лікуючою лікаркою, тож мені щастило не раз бувати у них на квартирі (Підвальна, 9, кв. 3). Особисто мене познайомив Степан Васильович лише із третім своїм шурином по лінії дружини – Іваном Васильовичем Сеневицею, що працював у той час старшим науковим співробітником Музею етнографії і художнього промислу АН УРСР, молодша дочка якого Марта, після закінчення Львівського державного університету ім. Франка, стала працювати у нашому відділі молодшим науковим співробітником і, під моїм науковим керівництвом, успішно захистила кандидатську дисертацію. Із своєї близької рідні познайомив мене Степан Васильович також із своєю двоюрідною сестрою по материній лінії Софією Малецькою, що повернулася із заслання в Сибірі і мешкала вже з другим чоловіком (перший у Сибірі помер) у Моршині. Також познайомив мене із своїм двоюрідним братом, моїм тезком, Михайлом Лукичем Малецьким, який мешкав і працював бухгалтером у Тернополі. Коли ми їздили на річку Стрий або Лімницю рибалити, то Степан Васильович рідко коли оминав гостинний дім своєї двоюрідної сестри Зоні. А коли їздили рибалити на золочівське штучне озеро, то старався викроїти час, щоб відвідати дружню родину свого двоюрідного брата Миханя. Про свого рідного молодшого брата Миколу, якщо мимохіть згадував, то з якимось сумом і неохоче. Знаю від нього особисто, що цей брат Микола загинув у німецькому концтаборі і залишив після себе родину – дружину на ім'я Ева та, здається, двоє діток: дочку і сина. Ця родина мешкала в будинку напроти, на цій

же вулиці Верхратського, у квартирі діда, акад. Василя Щурата. Одного разу я був присутній при зустрічі Степана Васильовича із цим його племінником, якого він мені відрекомендував як “син мого брата”. Це був стрункий вродливий молодик, досить схожий обличчям на Степана Васильовича, а особливо на свого діда, бо навіть виплекав собі вуса подібні до дідових. Я навіть звернув на це увагу, вказавши на портрет діда на стіні. Він лише усміхнувся під цими своїми вусами і сказав: “Скажіть це, пане, моєму стрийкові”. Входити в таємниці чужої родини я не мав права. Тому на цю тему ніколи ні із Степаном Васильовичем, ні із Олександрою Володимирівною, ні з їхньою дочкою Василюною розмови не вів. Не пам'ятаю вже хто, але такі хтось із названих мною вище родичів Степана Васильовича, мені все-таки сказав, що Микола Щурат був страчений фашистами за переховування євреїв. Відомо мені також від самих Щуратів, що Софія Малецька перед смертю склала заповіт, у якому все своє майно заповіла у спадок потомкам свого двоюрідного брата Миколи Щурата. Здається мені також, що тоді, коли цей племінник Степана Васильовича навідався до нього, то навідався з метою передати йому при переїзді у Моршин якісь речі або документи його батька Василя Щурата.

Зміцненню наших дружніх стосунків із Степаном Васильовичем сприяла наша обоюдна праця в Інституті суспільних наук АН УРСР, а, отже, з майже щоденними зустрічами, часто і у вихідні дні та свята. Здружили нас і такі чинники, як обоюдна пристрасть до риболовлі, а також єднало нас проведення дозвілля (часто в ширшому колі) за чашкою кави з коньяком або за кухлем пива. Єднало нас також багато спільного в поглядах на життя, на дійсність, на різні наукові і загальнокультурні проблеми. Ми взаємно читали підготовлені нами до друку свої наукові праці і обмінювалися їх оцінкою. До речі, знанням С.В.Щурата з української історичної фонетики та історичної граматики міг би був позаздрити і не один український мовознавець. Недаром його вчителями з мовознавства у Львівському університеті за Польщі були такі визначні вчені, як Т.Лер-Сплавінський та Я.Янув, про яких він не раз згадував з великим визнанням. Тому його оцінку моїх наукових праць з мовознавства я завжди сприймав з увагою і вдячністю. Але вдячний йому я був не тільки за це. Як я вже згадував, Степан Васильович був за мене старший на 17 років і в своїх дружніх взаєминах з ним цієї різниці у віці я ніколи не забував, не

дозволяв собі якогось панібратства і відчував до нього якусь якби синівську любов і по-синівськи до нього ставився. Коли з ним познайомився, йому було скоро під 50 років. Отже, на той час пройшов він уже довгий і складний життєвий шлях, як сам про це згадував, за своє життя пережив аж десять державних режимів¹, тож мав уже великий життєвий досвід. Саме тому в його особі я завжди мав щирою друга-порадника не лише в наукових, але й різних житейських справах.

В умовах жорстокого тоталітаризму вести індивідуальний щоденник або навіть якісь періодичні фіксації для пам'яті про визначних осіб, з якими мав щастя зустрічатися і спілкуватися, я не мав відваги. Тому за майже 35 років моїх дружніх взаємин із С.В.Щуратом та за час, що вже минув від його кончини, багато фрагментів із моїх спогадів про нього в моїй пам'яті не збереглося або поблідло і розплилося в хронологічній послідовності. Та все ж навіть із того, що так або так збереглося, можна б написати об'ємисту книгу. Нижче, з огляду на регламентований обсяг цих спогадів, стисло висловлюю лише деякі фрагменти з них, головним чином ті, які в певній мірі характеризують його як особистість, сім'янина, громадянина-патріота свого народу, вченого і щирою товариша, друга.

Про свій рід по батьковій і материній лініях, своїх батьків, свої дитинство і юність, навчання в початковій школі і гімназії, про своє познайомлення із своєю майбутньою дружиною Олександрою Володимирівною Гургулою-Щурат, заручини й одруження з нею та про її рід, досить докладно та на історичному фоні тих часів, С.В.Щурат написав у згаданих своїх спогадах "Дещо з мого життєвого шляху", опублікованих в упорядкованій із своїм "Переднім словом" його дочкою (тоді ще схм. студиткою Венедиктою, Василюю Щурат-Глухою) у названій книжці "Два крила", виданій РВО "Основа" (Львів, 1996.– 95 с.)².

¹Про це він пише і в своїх спогадах "Дещо з мого життєвого шляху" // Степан Щурат, Олександра Гургула-Щурат. Два крила.– Львів, 1996.– С. 5.

²Книжку цю її упорядниці – Василюю Щурат-Глухою опублікувала під авторськими іменами Степан Щурат, Олександра Гургула-Щурат та заголовком "Два крила", оскільки після спогадів свого батька дуже доречно помістила в ній також і художньо написані вже при кінці життя її матір'ю автобіографічні оповідки-спогади "Кохаю", "Весняна пісня", "Парасолька", "Зарваниця", присвячені свято збереженим у своїй пам'яті найзначеннішим фрагментам із свого взаємного із Степаном Васильовичем ще дошлюбного кохання, яке згодом (у 1934 р.) і з'єднало їх навіки. Відзначу також, що в цій книжці поміщені численні фото

Жаль лише, що свій життєвий шлях у цих спогадах (а вони, до речі, рясніють згадками про різних відомих осіб і читаються як захоплююча повість) Степан Васильович довів лише до часу закінчення ним філії Академічної гімназії в приміщенні Народного дому і вже навіть про свої студентські роки, навчання у Львівському університеті, не згадав ні словом.

Проте, не лише смерть перервала ці його спогади. Наскільки пригадую, він почав їх писати вже на схилі своїх літ, наприкінці 80-их рр., бо якось, при нагоді, їх початок мені зачитав, та й пізніше на цю тему заходила між нами розмова. І в одній із них, коли я сказав, що ці його спогади, особливо про міжвоєнні, воєнні та початкові післявоєнні роки, часи, до яких уже не сягає пам'ять нових поколінь нашого народу, матимуть велике історико-культурне значення, він відповів приблизно так: "Дорогий мій (його улюблене звертання до співбесідника, якого поважав), мені залишилося вже мало жити і не тільки не сподіваюся ці спогади довести, як ти кажеш, хоча б до початкових післявоєнних років, але й не маю бажання цього робити з огляду на специфіку нашої дійсності. Про все, що я пережив у ті часи, про різні особи, з якими зустрічався, тепер писати правду, чи навіть згадувати їх, небезпечно. А писати недоумками, з різними натяжками, а, тим більше, брехню, не вмію і не бажаю".

Як особистість, у моїй пам'яті С.В.Щурат залишився як кришталево чесна, щира, сердечна і чуйна людина, природжений інтелігент найвищої проби; як людина товариська, добродушна і доброзичлива, завжди врівноважена і лагідна, не без почуття гумору, хоч часом з елементом необразливої іронії чи жарту; в колі друзів і знайомих – людина відверта і прихильна, готова, при потребі кожному допомогти або дати якусь пораду.

За час своєї біля 35-річної дружби із Степаном Васильовичем я не зазримітив жодного випадку, щоб він з кимось посварився, накричав на когось чи навіть підвищив до кого-небудь голос. Ніколи не чув я також, щоб він коли-небудь ужив якийсь непристойний вираз, вульгарну лайку чи вульгарний прокляти, за винятком галицького "шляк трафив" і то не стосовно когось, уроді "щоб тебе шляк трафив", а стосовно себе самого в минулому часі, як "мало мене шляк не трафив" чи без-

Степана Васильовича і Олександри Володимирівни Щуратів різних часів, сімейні фото та пейзажні художні фото, виконані Степаном Васильовичем. Наводжу усі ці відомості про книжку "Два крила", оскільки вона вийшла невеликим тиражем і відразу стала бібліографічною рідкістю.

особово, як “а бодай то шляк трафив”³. Коли був сердитий на кого-небудь, то свою злість на нього умів держати в собі, виражаючи лише міною незадоволення на обличчі, яке в таких випадках блідло. Однак ця злість у нього швидко проходила, і ніколи він її на довший час не таїв. Якщо ж траплялося, що сам когось ненавмисне образив, то не барився його перепросити, супроводжуючи якимсь жартом з лагідною усмішкою.

У побуті, в колективі своїх співробітників та в колі друзів і знайомих, як людина природно скромна, ніколи не намагався чимось виділитися – показати якусь свою зверхність, блиснути своєю ерудицією, або, тим більше, попишатися чи похвалитися і т. ін. Одягався теж скромно, але зі смаком, відповідно до моди і свого віку та смаку. Наприклад, одяг та взуття носив виключно брунатних відтінків. Стіни, трафаретні відбитки рисунків на них і на стелі в квартирі Щуратів (вул. Верхратського, 8, кв. 2) були тільки брунатних відтінків, причому навіть у неосвітлюваних сонцем кімнатах. Оригінальна, в стилі модерну, люстра у вітальній кімнаті – теж була густо брунатного кольору. Це і не дивно. Адже від природи Степан Васильович був наділений завидним естетичним смаком, любив мистецтво і добре в ньому розумівся, ба і сам виявив небуденний мистецький хист, займаючись у свій час художньою фотографією та видаючи журнал “Світло й тінь” (1933-1939). До речі, у цьому відношенні його суттєво доповнювала його дружина Олександра Володимирівна, у молодості відома українська балерина, що засвідчує присвячена їй стаття в УЗЕ (“Українська загальна енциклопедія”), яка теж була великою шанувальницею образотворчого мистецтва. Пам’ятаю, що в кімнатах Щуратів, крім кількох недагованих картин, як казав Степан Васильович, десь XVIII – поч. XIX ст., було кілька картин І.Труша та О.Новаківського, серед яких, як пригадую, “Вид на Дніпро” І.Труша, “Грішний сад”, “Пара коней” та “Лілія” О.Новаківського. Останню з цих картин якісь невігласи викинули в смітник і її, виносячи сміття у смітьярку, врятувала Олександра Володимирівна, розгледівши

³Загальнопоширений у Галичині проклин “шляк би тебе трафив” чи “аби тебе шляк трафив” походить з нім. “Schlag soll dich treffen”, у дослівному перекладі “щоб тебе удар спіткав”. Тобто в даному разі в цьому прокльоні первісно, при його виникненні, містилося лихе побажання тому, кого ним проклинали, інфаркту або інсульту. Відомий цей проклин також на Закарпатті та Буковині, отже, появився він на західноукраїнських теренах, мабуть, за австрійських часів (після 1772 р.).

на ній монограму “(Н)” Новаківського. Почесне місце над робочим столом Степана Васильовича займала картина відомої львівської художниці Я.Музики. Цю картину подарували Степанові Васильовичу працівники відділу літератури на день його 60-ліття. Не впевнений, але так мені мерещиться, що автором однієї з картин у кімнаті-вітальні був Бруно Шульц⁴. Степан Васильович усе життя цікавився живописом, графікою та мистецьким антикваріатом. Тому його квартира нагадувала музей мистецтва. Персонально був він знайомий з усіма видатними львівськими художниками свого часу, нерідко відвідував їхні майстерні. Особисто можу засвідчити його міцну дружбу із скульптором – народним художником України Я.Чайкою, близькі приятельські відносини із скульпторами Л.Біганичем, Л.Громом, Є.Дзиндрою та В.Одрехівським, у майстернях яких мені з ним пощастило нераз бувати. Його художня фотографічна спадщина та редагований ним журнал “Світло й тінь” заслуговують окремого дослідження з боку мистецтвознавців. Адже присвятив він їм велику частину свого життя.

Не можу тут не відзначити, що деякі риси свого характеру та деякі свої уподобання С.В.Щурат успадкував або перейняв від свого батька акад. В.Г.Щурата, і це мені доводилось чути від нього самого, коли одного разу, в себе на квартирі, на моє зауваження, що він дуже подібний на свого батька, портрет якого висів на стіні, він сказав: “Я не тільки подібний до свого батька своєю зовнішністю, а й характером. Спрацювали гени, мій дорогий”. Про наслідування Степаном Васильовичем деяких уподобань свого батька свідчать такі почуті мною від нього особисто признання в приблизному формулюванні, як: “Не маючи потягу до точних наук, я пішов стопами свого батька: обрав літературознавство. Правда,

⁴Принагідно відзначу також, що в 60-их рр. досить часто в Степана Васильовича гостював тодішній санітарний лікар Львова старенький уже В.Карлецький з дружиною. Це був великий любитель мистецтва і колекціонер. Власне, він датував старовинні картини Степана Васильовича. Як сказав мені колись Степан Васильович, колекція В.Карлецького далеко перевершувала сотню картин. Хоча за національністю він був поляк, але мав у своїй колекції картини багатьох українських художників. В.Карлецький помер десь ще у кін. 60-их рр. Як розпорядилася цією колекцією його набагато молодша за нього дружина – мені не відомо, як і невідома мені її доля. За своїм походженням була це українка, як видно було з її манер і розмови, з високо інтелігентної родини, лікарка за фахом. До заміжжя працювала в Золочеві і переїхати у Львів їй допоміг Степан Васильович.

поетичним талантом, як батька, Бог мене не наділив". Іншим разом, при іншій нагоді, я почув від нього (теж у приблизному формулюванні): "Мій батько мав звичку після праці піти в товариство до кав'ярні, і я маю таку звичку. Мій батько, не дивлячись на те, що був хворий на легені, курив аж до смерті, і я буду курити аж до смерті"⁵.

Успадкував Степан Васильович від свого батька, як сам це колись у розмові зі мною визнав, і таку рису свого характеру, як правдолюбство та принциповість – звичку говорити кому б то не було, не дивлячись, чи подобається йому це чи ні, лише правду в вічі та принципово відстоювати свої позиції, якщо в них твердо був переконаний. Пам'ятаю колись при якійсь нагоді з приводу цієї риси його характеру між нами виникла дискусія, в якій я висловився в тому сенсі, що ця його звичка може сприйматися і як прояв цинізму та впертості. На що Степан Васильович відреагував у дусі цієї своєї звички: "Якщо ти так уважаєш, – сказав він, – і дотримуєшся іншої позиції, то ця твоя позиція, супроти моєї тоді межує з безхребетністю і безпринципністю. Цю, як ти кажеш, рису свого характеру я успадкував від свого батька. Але мій батько мав ще звичку говорити відверто те, що про когось чи про щось думав, не тільки в очі, але й писати в своїх критичних працях і то незважаючи на особи, за що часом від них одержував відповідну відплату. Написав якимось відверто, з відповідним аналізом, що переклад І.Верхратського поеми Ю.Словацького "Oj ciес z adzumionuch" дуже низької вартості. А цей, у відповідь, спрямував проти нього цілу брошуру "Незмовкаючий гургурдядько". Часом у цьому батько і перебирав міру, бо й І.Франко спрямував проти нього свій вірш "Декадент" та сатиричне оповідання "Доктор Бессервіссер", у якому, прочитавши його, батько пізнав себе відразу". Так я тоді від Степана Васильовича вперше довідався, проти кого конкретно був спрямований Франків твір "Доктор Бессервіссер".

Ця риса характеру Степана Васильовича відстоювати правду, справедливість та свої принципи з важкими і сумними наслідками не тільки для нього, а й для усього відділу української літератури, яким він завідував у Інституті суспільних

наук АН УРСР, особливо яскраво проявилася під час сумнозвісного конфлікту, який десь наприкінці 60-их рр. розгорівся між по суті усім цим відділом та прийнятою на посаду старшого наукового співробітника за вказівкою Львівського обкому КПУ кандидатом філологічних наук, колишнім доцентом кафедри російської літератури Львівського державного педінституту, що був тоді приєднаний до Дрогобицького державного педінституту, М.С.Гурладі. Викладати тут причини і суть цього конфлікту не буду, бо, як тоді не член цього відділу всіх його перипетій не знаю, а з тих, що знав, – не все пам'ятаю. Відзначу лише, що, вступивши в конфлікт із ставленицею обкому КПУ, цей відділ цим самим по суті вступив у конфлікт із самим обкомом. А це вже відразу не вщувало нічого доброго ні відділові, ні, особливо, його завідувачеві, ба навіть так чи так Інституту в цілому. Особливо, якщо взяти до уваги й те, що чоловік М.С.Гурладі в той час працював у Львівському обкомі КПУ на посаді завідувача відділу адміністративних органів, у віданні якого були органи КГБ⁶, внутрішніх справ, тобто міліції і прокуратури⁷. Степан Васильович усе це дуже добре розумів і усвідомлював. Однак, бачачи явну справедливість у цьому конфлікті на боці відділу, будучи його керівником, принципово на примирення з М.С.Гурладі не йшов, і не закликав до цього відділу, незважаючи на вмовляння його до цього з боку дирекції інституту і партбюро. Коли одного разу М.К.Івасюта і я, як в інституті його найближчі друзі, на особисте прохання директора інституту М.М.Олексюка, "на благо", як він казав, усього інституту, з метою уникнення конфлікту з обкомом КПУ, спробували-таки умовити Степана Васильовича своїм авторитетом у відділі якимсь бодай утихомирити цей конфлікт з М.С.Гурладі, то він нам прямо відповів: "Ви що, може, хочете, щоб я умовив відділ стати перед цією особою на коліна і уклінно просити в неї пробачення? Ба за що просити пробачення? Ні, на це я не піду! Умовляти відділ принижувати свою гідність і самому принижуватися я не

⁶Тут і далі аббревіатурні назви радянських органів подаю так, як їх місцеве українське населення вимовляло, а не в українському перекладі.

⁷М.С.Гурладі я знав ще з часів її праці на посаді доцента рос. літератури у Педінституті, де тоді навчався в аспірантурі. Як неспеціаліст з української літератури, недосконало володіючи українською мовою, вона завідома не вписувалася в цей відділ, тим більше на посаду старшого наукового співробітника. Але, відчуваючи за собою силу обкому, поставилася до працівників відділу зверхньо та ще й із погрозами. Це, очевидно, і призвело до конфлікту.

⁵При цьому Степан Васильович розповів мені, що його батько помер із книжкою в руці, розкритою, правда, догори ногами, та з цигарками на столику біля ліжка. Показав мені навіть розпочату батьком коробку цих цигарок (це була "Северная пальмира"), яку зберігав як родинну реліквію. Оскільки я тоді перестав курити, то, для жарту, запропонував мені закурити собі одну з цих цигарок його батька.

стану, чим би це для мене не кінчилося. Гадаєте, я не усвідомлюю, з ким маю справу і чим це для мене особисто пахне? Та що про мене відділ подумав би? Інша справа, якщо б він у своєму ставленні до цієї особи не мав рації”. І Степан Васильович не поступився цим своїм принципом ні на крок, тож, як і треба було сподіватися, вже невдовзі поплатився за це примусовим виходом на пенсію, а його відділ української літератури, з ярликом “розсадника українського буржуазного націоналізму”, поплатився своїм розформуванням, а ще перед цим деякі працівники відділу разом із своїм колишнім завідувачем – звільненням з роботи. Однак усе це вимагає окремого висвітлення.

Згадуючи про С.В.Щурата як особистість, не можу обминути і деяких його світоглядних сторін та ідейних переконань. Але відразу мушу відзначити, що в цьому відношенні характеризувати його виразно і бодай хоча б приблизно всебічно не можу. Наші дружні взаємовідносини припали на час жорстокого державного тоталітаризму, коли кожен свої політичні погляди та погляди на дійсність навіть перед друзями тримав у таємниці. А виклики в органи МГБ, а потім КГБ Степана Васильовича тим більше навчили в цьому відношенні бути обережним. Якось на риболові, коли ми були тільки вдвох над рікою Стрий, і риба не клювала, в розмові про се, про те, Степан Васильович натякнув мені і про ці свої примусові візити в управління МГБ-КГБ. На моє запитання: “А чого ж вас там викликали?”, він відповів: “Таже знаєш, що викликали не на каву з коньяком або щоб подивитися на мене. А чого викликали – то навіщо тобі це знати. Це їхній секрет, який я давав підписку не розголошувати”. На моє запевнення, що не збираюся комусь про це розказувати, він переконливо відповів: “Ого, дорогий мій, як тобі там добре всиплять, то так усе виспіваєш, як на сповіді. А вони це вмінуть робити”. Ось чому про себе, про свої погляди і свої зв’язки в минулому, навіть про свою діяльність у редактованих та видаваних ним журналах “Світло й тінь” та “Наша Батьківщина” Степан Васильович не любив розповідати. Лише один раз, теж коли ми були вдвох на лоні природи, сказав мені, що в довоєнні роки не прихилився ні до націоналістів, ні, тим більше, до комуністів, бо вірив відомостям, які надходили у Львів з “комуністичного раю” в Радянській Україні. Тоді ж сказав також, що ще зі студентських років поділяв погляди соціал-демократів, але не комуністів чи, як він висловився, “капезеушників”. З

його розповідей знаю, що в студентські роки, і навіть після них, він захоплювався наукою філософією. Стояв ніби на матеріалістичних позиціях, але я так і не збагнув, чи ці матеріалістичні позиції були в нього міцні і в переконаннях усебічні. З деяких розмов із ним на філософські теми, в мене створювалося враження, що він був прихильником екзистенціалізму, бо добре знав і навіть відстоював філософську теорію англійського філософа-екзистенціаліста Берклі.

Якщо говорити про політичні погляди Степана Васильовича, виходячи з відомої сентенції “скажи мені, хто твій друг, а я скажу тобі, хто ти”, то мені добре відомо, що в минулому він контактував як з представниками лівиці, так і правиці. З його розповідей знаю, що найближчим його другом з лівиці був Іван Крушельницький, родину якого він навіть проводив у цю фатальну смертельну дорогу в більшовицький “рай”, в Радянську Україну, а з правиці його найближчим другом був молодший брат Семена Васильовича Стефаніка Юрій (Юрко) Стефанік, який у 1944 р. змушений був покинути Львів, податися в Німеччину, а згодом у Канаду в еміграцію⁸.

⁸В зв’язку із згадкою про Юрія (Юрка) Стефаніка, маргінально наведу тут одну важливу інформацію про нього, яку свого часу почув від Степана Васильовича. Якось після візиту в Інститут суспільних наук тоді академіка-секретаря АН УРСР В.М.Русанівського, Степан Васильович у себе на квартирі запитав мене, як звати академіка-секретаря по-батькові. Коли я сказав, що Макарович, він розповів мені ось що. “Таж я знав його батька Макара. Мене з ним познайомив десь у 1940 чи 1941 р. Юрко Стефанік, коли Макар Русанівський приїжджав у Львівський університет. Вони оба прийшли до мене на квартиру, сиділи ми за цим ось столом, і Русанівський сидів якраз на тому місці, на якому зараз сидиш ти. Був це поставний русьвий молодий чоловік і, як видно було з розмови та його манер, була це високо інтелігентна людина і добрий знавець української літератури й історії. Але кінчилося це знайомство Юрка з Русанівським трагічно. Юрко Стефанік, як сам мені про це згодом розповів, думав, що при советах можна так як за Польщі писати в листах, що хочеш і висилати поштою. Щось там не те, що можна було писати, написав до Русанівського. Лист перехопило НКВД і обох негайно арештували. Однак щодо Юрка Стефаніка, то тут зважили на те, що це син відомого письменника Василя Стефаніка, а, крім того, за його звільнення з тюрми кудись звернулися депутати до Верховної Ради К.Студинський і П.Франко. Так що Юрка випустили, а ось за Русанівським не було кому заступитися, і цей бідачесько, як мені тепер відомо, був десь розстріляний”. Я запитав Степана Васильовича, чи можу про це повідомити В.М.Русанівському, з яким я був у дружніх контактах. Степан Васильович дозволив і навіть виявив бажання з В.М.Русанівським познайомитися. Однак, коли під час своєї найближчої поїздки в Київ, я про це розповів В.М.Русанівському, він сказав мені, що має в своєму розпорядженні іншу версію про причини аре-

Хоч Степан Васильвич і не розкривав, як кажуть, своєї душі навіть перед близькими друзями, з різних обставин і ситуацій, в яких мені пощастило з ним перебувати, – з його домашніх обставин та родинних відносин, кола його знайомств, часом не прихованого ставлення до різних суспільно-політичних, соціально-економічних та культурних подій і явищ, як всередині країни, так і за рубежем, різних мимовільних висловлювань тощо, можна було зробити висновок (і я його для себе давно зробив), що він до глибини душі був переконаний ширій і відданий патріот своєї Батьківщини України, патріот з давно сформованою національною ідеєю. Він дуже любив свій знедолений народ, особливо простих робітників і закріпачене в колгоспах та радгоспах селянство. Серед його не лише знайомих, але і друзів були і робітники та селяни. У с. Корчині Сколівського р-ну, де він любив влітку відпочивати, його знали чи не всі селяни і радісно з ним віталися. Але цим його любов до рідного трудового люду не обмежувалася. Він чим міг і як міг старався цьому людові допомагати. Маючи через свого найближчого друга Семена Васильовича Стефаніка, голови облвиконкому, широке коло знайомств серед партійного і радянського начальства, як районного, так і обласного масштабу, він використовував це знайомство для **безкорисної** (підкреслюю це слово) допомоги своїм людям. З якими тільки проханнями до нього не зверталися різні його знайомі, часто не для себе, а своєю чергою, для своїх знайомих за допомогою в тих чи тих справах! Скільком дітям він допоміг поступити на навчання у вищі навчальні заклади і технікуми! Скільком учителям, лікарям, інженерам і іншим категоріям працівників він допоміг влаштуватися на роботу! Їх було багато навіть тих, що я знаю. А скільки було тих, що я не знаю? Зверталися до нього за допомогою і голови колгоспів, і керівники підприємств, і директори шкіл, і хто тільки не звертався! Усім допомагав, а ось собі у скрутну хвилину допомогти не міг, бо тут пахло політикою. Тут йому не міг допомогти і його найближчий друг Семен Васильович Стефанік. Правда, він до нього за цією допомогою навіть не звертався, бо, мовляв, навіщо в це вмішувати ще Семена і наробити ще й йому якихось прикростей. Отож так поступати могла лише людина, яка щиро любила свій народ і була йому відданою.

шту і смерть свого батька. Більше на цю тему в мене з ним розмови не було.

Суспільно-політичні погляди Степана Васильовича, його несприйняття радянської дійсності, особливо в Україні, часом таки пробивалися назовні в окремих його висловах, правда, не перед усіма. Він особливо вороже ставився до політики погано прихованої насильної русифікації України і масового засилля в Західну Україну росіян і так званого “русскоязычного населення”. Переді мною і Семеном Васильовичем Стефаніком Степан Васильович цього не приховував. Одного разу, коли ми були тільки втрьох на лоні природи, він навіть відверто закинув Семенові Васильовичу, як голові облвиконкому, участь у потуранні русифікації Львова. На що той резонно відповів: “Треба би тебе поставити на моє місце. Побачив би я, як би ти навів тут порядок”. Серед друзів Степана Васильовича не було жодного росіянина або українця-яничара, а до цих яничарів він ставився з якимось презирством. До кінця свого життя Степан Васильович принципово так і не навчився (і навіть не старався навчатися) говорити по-російськи. За все своє життя він, мабуть, не вимовив жодного російського речення; рідко брав до рук і читав російськомовну пресу, хоча російськомовною науковою літературою користувався і, як літературознавець, дуже поважав і цінив визначних російських письменників-демократів та вчених. Русофобом Степан Васильович не був і до російського народу (але не до русифікаторів) ставився толерантно.

Не залишилася поза моєю увагою особлива прихильність Степана Васильовича до людей, які в минулому, або недавньому минулому, мали якусь причетність до боротьби за незалежність України, до визвольних змагань, і тих, що за це зазнали репресій. А, між іншим, як я вже згадував, репресованою була і його двоюрідна сестра Софія Малецька, яка, повернувшись із заслання в Сибіру, жила в Моршині, і в якій ми із Степаном Васильовичем неодноразово гостювали, в домі якої, до речі, ми відсвяткували його 60-ти ліття.

Не тільки про прихильність, а й близьке знайомство Степана Васильовича з учасниками визвольних змагань може свідчити такий мій яскравий спогад про нього. Десь у середині 60-их рр., ввечері 1-го листопада йшли ми вдвох з кав'ярні північною стороною площі Ринок. У воротах будинку, в якому тоді містилося 6-те відділення пошти, побачили старого чоловіка, який сидів, спершись до воріт. Степан Васильович приглянувся до нього і раптом звернувся до мене: “Біжи скоренько, лови таксі”. Не роздумуючи, я кинувся по таксі. На моє щастя, далеко не довелося

бігти, бо біля кав'ярні, з якої ми вийшли, якраз зупинилося таксі, підвізши сюди якусь веселу компанію. Ми із Степаном Васильовичем підвели старенького, який тримаючись за лівий бік, не обізвався до нас жодним словом, посадили його в машину і самі посідали. Степан Васильович сказав таксистові взяти нас на Пекарську вулицю, не пам'ятаю вже під який номер. Там ми, розплатившись з таксистом, висадили старенького і хотіли відвести його на квартиру, яку, видно, Степан Васильович знав. Але старенький, прийшовши до себе, звернувся до Степана Васильовича зі словами: "Дякую вам Стефуню і вам, пане, красенько дякую – звернувся до мене. Може я сам якось доберуся до хати. Знаєте, сьогодні такий день, такий день – 1-го листопада, День зриву. То ми з хлопцями трохи того... відзначили цей день, а мені не можна, серце. Добре, що ви трапилися, а то би мене ще завезли до лікарні або й до буцегарні". Ми таки довели старенького до його квартири. А на вулиці я запитав Степана Васильовича, хто ж це такий? Він відповів: "Сотник Ераст Коник, чув про такого?" Та як же не чув? Це ж колишній командир сотні мого батька – колишнього стрільця УГА, який у розповідях про свою службу в УГА не раз тепло про цього сотника згадував. На підставі цього випадку я дійшов висновку, що мусив Степан Васильович з цим сотником бути в давніх і приятельських відносинах, якщо знав, де він мешкає і якщо цей сотник звернувся до нього пестливо "Стефуню".

Відомо мені, також з уст самого Степана Васильовича, що в час німецької окупації Львова, особливо наприкінці її, він активно допомагав чим міг українським письменникам і вченим із Східної України, які при відступі вермахту з її теренів, боячись знов опинитися в більшовицькому "раю", воліли покинути рідну землю і податися на Захід. Я не запам'ятав усіх осіб, яким надавав допомогу Степан Васильович, але одну з них таки добре запам'ятав, бо ж свого учителя зі студентських років не міг не запам'ятати. Цією особою був відомий український літературознавець, автор відомої ще з довоєнних років праці "Куліш – біограф і критик Гоголя", вже тоді кандидат філологічних наук і доцент Іван Савич Романченко, якого Степан Васильович прийняв навіть до себе на квартиру, на якій він, на повному його утриманні проживав біля року, аж до звільнення Львова з під німецької окупації. Налаштований на втечу на Захід, І.С.Романченко все ж з якихось міркувань не подався туди, а залишився у Львові. За словами Степана Васильовича, після серії допитів у

НКВД, він, з відкриттям Львівського державного педінституту, влаштувався в ньому на посаду доцента кафедри української літератури. Розповідав мені Степан Васильович, що і його почали викликати на допити в НКВД, але чи було це пов'язане з І.С.Романченком – не знав, бо кого тоді з українських інтелігентів не викликали⁹.

Про своїх довоєнних друзів і близьких знайомих Степан Васильович розповідати не любив, а я його про них і не розпитував. Правда, при різних нагодах часом згадував про своїх колег-фотомитців, як Я.Савку, Д.Фіголя та Ю.Дороша, якого я, до речі, сам скоріше знав, оскільки він працював у нас в Інституті суспільних наук АН УРСР фотографом. Проте, не

⁹Принагідно вважаю своїм обов'язком перед світлою пам'яттю цього визначного вченого, як його колишній учень (тоді студент філології Львівського державного педінституту), що знав його безпосередньо зблизька, сказати тут про нього трохи більше. Він читав у нас курс української літератури ХІХ ст. Хоч монотонно читав, але глибоко, видно було, що знав його досконало, бо читав, не часто заглядаючи до конспекту. Але, напевно, і тоді НКВД чи то вже МГБ, не полишало його в спокою. Десь у 1947 чи 1948 р. в газеті "Вільна Україна", за підписом, здається, Дмитрука і Пархоменка, появилася на нього розгромна стаття як про "українського буржуазного націоналіста" під заголовком "Справжнє обличчя "літературознавця" І.С.Романченка". Незабаром після появи цієї статті він був звільнений з роботи і якийсь час не працював. Я з ним зустрічався аж у 1952-54 рр., у Кременці, де я працював на посаді завідувача Кременецького райвно Тернопільської області. А він працював погодинно на посаді доцента кафедри української літератури Кременецького державного педінституту. Деколи заходив до мене в кабінет поговорити або з проханням когось улаштувати на вчительську роботу. Згодом він якийсь час працював в Інституті суспільних наук АН УРСР у Львові. Але і тут був звільнений з роботи і відправлений на пенсію. Не допомогла йому і опублікована ним його праця "Атеїзм Т.Г.Шевченка", яку мені, з дарчим написом, подарував. Знаю, що важко було йому матеріально, бідував, бо одного разу запропонував мені купити в нього книжки, які собі виберу. Але я, тоді молодший науковий співробітник Інституту суспільних наук АН УРСР, теж не був на стільки багатий, щоб купувати дорогі книжки, а бібліотеку він мав солідну. Одного разу я був у нього вдома (тоді на вул. Ціолковського № 6) і цю бібліотеку бачив. Це було десь у 1963 р. Наближалось його 70-річчя (народився він у 1894 р.). Просив мене звернутися до своїх тодішніх друзів-літературознавців з пропозицією написати і опублікувати в якомусь із літературознавчих журналів присвячену його ювілеєві статтю. Дав мені з цією метою автобіографію та заповнений листок для обліку кадрів. Але до кого з літературознавців я не звертався, на жаль, ніхто з них писати цю статтю не погодився, мотивуючи свою відмову тим, що жоден з українських літературних журналів, з огляду на проскрибовану особу ювіляра, цієї статті не надрукує. Помер він після важкої недуги в 1973 р. Похоронений на Личаківському цвинтарі. Я проводжав його в останню дорогу.

можу не повернутися до розповіді Степана Васильовича про його друга з молодечих літ, згадуваного вже вище І.Крушельницького, оскільки ця розповідь торкається не тільки особисто самого Степана Васильовича, а й водночас і неординарної в історії української культури особи І.Крушельницького та його роду.

Одного разу, десь на початку моїх із Степаном Васильовичем дружніх взаємин, їхали ми вдвох трамваєм і у вікно побачили, як тротуаром проходила тоді молодший науковий співробітник відділу археології нашого інституту Л.Крушельницька. Побачивши її, Степан Васильович сказав: “Он Лариса Крушельницька пішла. Бач, як розцвіла, а я її маленькою дитиною на руках носив”. У той час я ще не знав, що Л.Крушельницька – це дочка І.Крушельницького, прямий нащадок відомого до війни в Галичині роду Антона Крушельницького, про трагічну долю якого тоді вже дещо знав. Тому здивовано запитав Степана Васильовича: “А ви звідки знаєте Ларису ще з її дитинства?” “Зійдемо з трамваю, – сказав він, – то я тобі розповім”. І ось коротко що він мені розповів. “Ларису я знаю ще з її дитинства, бо тоді дружив з її батьком Іваном Крушельницьким і часто бував у нього дома. Лариса була дуже потішною дитиною, виглядала як ангелятко, і я не раз брав її до себе на руки. Рід Крушельницьких був великим і дружно мешкав разом. Але мені і досі дивно, що всі ці Крушельницькі, на чолі з їхнім батьком Антоном, молилися на Схід, на Радянську Україну, хоч про те, що там тоді творилося у Львові було досить відомо. І досі не збагну, чому ці Крушельницькі – усі талановиті, розумні і різнобічно обдаровані люди, були водночас такі недалекі в політиці і так сліпо вірили комуністичній пропаганді, вірили в те, що там на Великій Україні будується комуністичний рай. Не жилося їм тут у Львові за Польщі солодко, тож аж дивно, що в той сповнений жахить у тому “раю” час старий Антін Крушельницький зворохобив усю родину їхати в цей “рай” на постійно. Як я не вмовляв того Івана! Іване, що ви робите? Таже там вас чекає явна смерть! Чи ти не читаєш і не чуєш, що там діється? Але де там! Як горохом об стіну! Іван мав готову відповідь: “Йди, йди, Степане, ти віриш цим націоналістичним і буржуазним брехням. Побачиш, що ще сам до мене прийдеш, як тобі тут панове поляки добре допечуть”. І поїхали. Я проводжав їх тоді на вокзалі і повертався з важким серцем, бо передчував, що їх більше не побачу. Найняли собі два товарних

вагони, забрали з собою, що могли зі свого майна, навіть і пса, забрали і малу дитину – оцю Ларису. І поїхали, як я Іванові і казав, собі по смерть. Ніхто з них, крім Лариси, живим не вернувся. Якесь щастя, що не поїхала тоді з ними Іванова дружина, якій через міжнародний Червоний Хрест та за допомогою дружини самого Пільсудського чудом удалося вирвати з цього “раю” ледве живу оцю Ларису”¹⁰.

Про близькі, ще довоєнні, контакти Степана Васильовича з представниками лівиці, на мій погляд, можуть свідчити і його дружні відносини із відомим письменником ще з довоєнної галицької лівиці Петром Козланюком, з яким він спілкувався на “ти”. Як я запримітив, деколи вони порозумівалися між собою у товаристві якимись, лише їм обом зрозумілими недомовками. Пам’ятаю, що дуже болісно сприйняв він сумну вістку про важку невиліковну хворобу, а відтак і смерть П.Козланюка, яку сповістив нам С.В.Стефанік.

Незабутнім зберігся в моїй пам’яті Степан Васильович Щурат і як науковець, один з провідних учених Інституту суспільних наук АН УРСР, довголітній керівник відділу української літератури. Однак, у цьому відношенні, сподіваюся, кращі і глибші від моїх, свої спогади про нього напишуть колишні його наукові співробітники та учні. Я зупинюся лише на деяких із тих моментів, які для них можуть бути не відомі або менш відомі, ніж мені.

Отож, Степан Васильович належав до останнього покоління тих українських, у даному разі галицьких, учених, які зросли і сформувалися ще на дорадянських наукових здобутках і традиціях. Насамперед він був сином одного із корифеїв української не лише літературознавчої, й а філологічної науки взагалі. Як сам про це згадував у своїх спогадах, у гімназії його вчителями були такі визначні українські вчені, як І.Крип’якевич, М.Кордуба, Й.Роздольський, Й.Застирець, І.Зілинський та ін., а в університеті такі, як Т.Легр-Сплавінський, Я.Янув, Б.Левочинський, А.Фішер і ін. Як я вже згадував, літературознавчими дослідженнями Степан Васильович почав займатися ще із студентських

¹⁰Сподіваюся, що Лариса Іванівна Крушельницька – тепер доктор історичних наук, професор, колишній директор Львівської наукової бібліотеки НАН України – не образиться на мене за публікацію цього мого спогаду, що торкається також її батька, її роду і її особисто, тепер, після виходу у світ її книги “Рубали ліс” (Львів; Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 2001), яку вона мені ласкаво, з дарчим написом подарувала.

років, однак за Польщі скоро йому довелося більшу увагу приділяти журналістиці – редагуванню і організації видання журналів “Світло й тінь” та “Наша Батьківщина”, бо, як казав, “треба було з чогось жити”. Виключно науковою діяльністю, літературознавством, зайнявся він лише за радянської влади. У своєму розпорядженні мав багату, зібрану особисто та успадковану від батька бібліотеку, якої, з огляду на наявні в ній рідкісні та заборонені на той час видання, не афішував. На видному місці, на етажерках, містилися лише радянські видання. Мав також багатий батьків і свій власний архів, яким і я деколи користувався. Отож, у бібліотеки чи архіви навідувався рідко. Мав чіткий, особисто регламентований розпорядок дня. Із його розповідей знаю, що прокидався він рано, о 6-й годині, а о 7-й уже сідав за робочий стіл. До обіду працював дома, а після обіду ішов в інститут на роботу. В інституті, як завідувач відділу, мав окремий кабінет, але тут уже не завжди міг продуктивно працювати через виконання обов’язків завідувача відділу та різні загальноінститутські справи. Отож, продуктивно наукою міг він займатися лише дома. Перед собою ставив завдання: обов’язково кожного дня написати бодай три сторінки наукової праці. Якщо не встигав, то старався це надолужити наступними днями.

Як я вже згадував, часто в своїй науковій праці ми із Степаном Васильовичем собі взаємно допомагали. Так, коли я займався дослідженням життєдіяльності та мовознавчої спадщини І.Верхратського та Є.Желєхівського, а також писав статтю “Мовознавчі питання в науковій спадщині В.Г.Щурата” (Мовознавство.– 1972.– № 3), то користувався бібліотекою і архівами Степана Васильовича, а він читав підготовлені до друку мої дослідження. У свою чергу, я, на прохання Степана Васильовича, читав і його деякі підготовлені до друку праці, як він казав, “щоб там не вкрався якийсь граматичний або правописний бик” (тобто помилка). Так, свою докторську дисертацію “Бориславський цикл художньої прози Івана Франка” Степан Васильович просив мене прочитати в двох аспектах: щоб там не було якихось граматичних чи стилістичних помилок і звернути увагу на ті моменти, до яких можуть “придертися” наукові опоненти. Подарований мені примірник автореферата цієї дисертації Степан Васильович супроводив дарчим написом: “Дорогому Михайлові Лукичу вдячний за наукову допомогу і допомогу технічну”. Дисертацію захистив він успішно. Та, на жаль, уже тоді над ним

згущувалися темні хмари, а у наступний рік йому довелося з Інститутом суспільних наук АН УРСР вимушено попрощатися, про що згадаю нижче окремо.

Однак, пишучи свої спогади про Степана Васильовича Щурата як ученого літературознавця, повинен відзначити і те, що він, за своєю вдачею, способом життя, уподобаннями не належав до вчених-затворників, які за наукою, як кажуть, не бачили світа Божого. Як я вже згадував, подібно до свого батька, або й наслідуючи його, мав звичку Степан Васильович після праці добре відпочити та розважитися, поконтактувати з друзями і знайомими. Правда, з того, що я довідався від нього про працю й відпочинок його батька, можна робити висновок про велику і суттєву різницю між його власним способом і обставинами відпочинку в колі друзів і знайомих і способом і обставинами відпочинку його батька. Львівські кав’ярні часів його батька, які Степан Васильович сам ще добре пам’ятав, – це були не звичайні, як за радянських часів, “питейные заведення”, чи “кнайпи”, як їх ще по-польськи називали, у яких можна було переважно стоячи, випити не завжди доброякісної кави з якимось алкогольним трунком та якоюсь закускою. А були це переважно, можна сказати, культурні заклади, в яких можна було завжди проглянути і прочитати свіжу пресу, погомоніти в товаристві, не боячись, що тебе підслуховують, можна було навіть, почувши від когось із свого товариства якусь цікаву думку, оригінальний вислів і т. п., не криючись, тут же записати собі цю думку чи фразу у свій записник, не боячись, що приймуть тебе за донощика¹¹. Усе

¹¹Коли Степан Васильович примусово вийшов на пенсію і взявся упорядковувати свій і батьків архів, то в архіві батька виявив ці його записки. Це, як я бачив, була досить об’ємиста кількість листків білого паперу формату кишенського блокнота. Записи на цих листках були зроблені олівцем, видно, що наспіх, бо не всюди чітко і з різними скороченнями. Степан Васильович поволі розшифровував їх і власноруч передруковував на портативній друкарській машинці. Часом, у випадках нерозбірливого написання чи скорочення якогось слова, просив мене поглянути, чи не вдасться мені його розшифрувати. Однак читати увесь текст запису не дозволяв. Сказав навіть: “Цього я, мабуть, не дам нікому читати”. Але одного разу, десь уже незадовго до своєї смерті, сказав: “Може, я, при певній умові, тобі довірю ці батькові записи, але ще подумаю”. Я не наполягав, а він, видно, таки вирішив не довірити їх мені, бо на цих записках залишив дружині і дочці своє заповітне бажання: “По моїй смерті – знищити”. Коли жила ще дружина Степана Васильовича Олександра Володимирівна, я одного разу запитав її і дочку Василину про ці записки. Вони відповіли мені: “Ще не знищили, але передсмертну волю небіжчика мусимо виконати”. Отже, доля цих запи-

це я веду до того, що після роботи Степан Васильович, ще з довоєнних польських часів, мав звичку і любив розважатися в товаристві, звичайно, що за чашкою кави з чимось міцнішим. На самоті, як сам не раз казав, він у своєму житті не випив ані келиха спиртного, навіть і пива. І це була чиста правда, бо вже коли, за станом здоров'я, не міг виходити з дому, зять його, артист Володимир Глухий, помер, а коло його колишніх друзів і приятелів дуже звузилося, то час від часу нагадував мені по телефону: "Не маю з ким навіть келишка горілки випити. Може, зайдеш?". А в ті часи, коли Степан Васильович працював ще в Інституті суспільних наук АН УРСР, майже, як правило, після роботи в інституті відвідував якусь із львівських кав'ярень. Однак і в даному разі ніколи не сам, а в товаристві. І цим товариством у той час, теж майже як правило, були ми з М.К.Івасютою, а часто й ще хтось із інститутських, або й не інститутських любителів кави. Коли директором нашого інституту, десь у 1964 р., став М.М.Олексюк, то ці наші відвідування кав'ярень після роботи в інституті йому дуже не сподобалися. Нам було відомо, що для нас – Степана Васильовича, М.К.Івасюти і мене – він вигадав навіть богохульну назву "свята трійця". А одного разу, зустрівши мене перед інститутом, запросив до себе в кабінет на розмову спеціально на тему цих наших відвідин кав'ярень. "Михайле Лукичу, – розпочав цю розмову, – мені якось не випадає на цю тему говорити із Михайлом Кириловичем, а тим більше, із Степаном Васильовичем, бо, за віком, вони за мене старші, а з вами ми ровесники, тож звертаюся до вас як до свого ровесника. Чи не могли б ви вплинути якось і на цих двох і припинити ходити після роботи в інституті по кнайпах. Адже слідом за вами туди починає навідуватися й наша інститутська молодь. А ще я вам повинен сказати, не думайте, що там, у кнайпах, ніхто вас не помічає. Навіщо вам це здалося? Гадаю, ви мене розумієте?". На це я відповів: "Мирославе Мироновичу, як директор інституту, ви, звичайно, маєте право висловити нам це своє зауваження і застереження, тим більше, що воно доброзичливе, за що я вам дякую. Однак ви дуже помиляєтеся, вважаючи, що в кнайпи інститутська молодь іде вслід за нами. Насправді ж, навпаки, ми йдемо

вслід за цією молоддю, оскільки, коли заходимо в кнайпу, то часто ця молодь уже там (він розсміявся). Ну, а що до того, що там, у кнайпах, нас можуть помічати, то це ми самі добре знаємо і здогадуємось навіть хто персонально цим займається. Однак будьте певні, що цих спостерігачів цікавить не те, хто, коли і скільки разів відвідує кнайпу, скільки келишків чи кухлів там випиває і чим закусує, а те, з ким там зустрічається і які бесіди там провадить. А у відношенні, як себе в кнайпі вести, ми вже маємо великий досвід". "Дивна ця ваша філософія, – посміхнувшись, сказав М.М.Олексюк, – але глядіть, щоб вона вас не підвела. Мій обов'язок вас попередити". На цьому ця наша розмова і закінчилася.

І справді, з цієї причини, що нас можуть "помічати", одну і ту ж кав'ярню ми відвідували не кожного дня, в кав'ярнях уникали незнайомого товариства, тай не кожного дня ходили в кав'ярню, бо часто її заміняв нам у 60-их рр. гараж Степана Васильовича в інститутському подвір'ї, який він тоді винаймав у інституті. Але ще частіше Степан Васильович запрошував нас до себе додому, де нас завжди радо вітала своєю ласкавою усмішкою його дружина Олександра Володимирівна, хоч, як господиня, мала з нами чималі клопоти з пригощенням тай чималі видатки, оскільки Степан Васильович категорично забороняв нам купувати і приносити із собою щось із напоїв чи із закуски¹².

При цьому, якщо зайшла мова про відпочинок Степана Васильовича Щурата в колі друзів і приятелів у неробочий час, то не можу тут не відзначити, що коло цих друзів і приятелів у Степана Васильовича під час його праці в Інституті суспільних наук АН УРСР було доволі широке і в професійному, і навіть соціальному відношенні далеко неоднорідне. За моєї пам'яті, в це коло входили і науковці різних наукових профілів, і мистці, і письменники, і журналісти, і лікарі, і вчителі, і інженери, і лісівники, і прості робітники та селяни. Багатьом з них Степан Васильович став колись у якійсь пригоді. Пишучи про це коло дружніх і приятельських знайомств Степана Васильовича, маю на увазі тих його друзів і приятелів, з якими на той час і я приятелював чи був знайомий, або ж з якими він мене познайомив. Називати їх усіх тут не стану, бо це був би довгий список, до того ж імен і прізвищ ряду із

сок акад. В.Г.Щурата зараз мені не відома. Міркую собі так: якщо, після довгих вагань, Степан Васильович прийняв таке рішення, то мусив мати для цього якісь вагомі півдстави. Про них можу лише здогадуватися, але це лише мої здогади, яких не знаходжу потреби тут обнародувати.

¹²Про ці наші "вечорниці" у Степана Васильовича правдиво, але, на жаль, скупо, згадує його дочка Василина у своєму "Передньому слові" у згадуваній уже мною книжці "Два крила" (с. 6).

них уже не пам'ятаю. На жаль, переважної більшості із них на сьогодні вже немає серед живих. Одні з них померли ще за його життя, а інші – вже після його кончини.

Про деяких близьких друзів і приятелів Степана Васильовича я вже згадував, про деяких ще згадаю, але вважаю навіть своїм обов'язком згадати про його, за моєї пам'яті, найближчого друга і приятеля Семена Васильовича Стефаніка, з яким він подружив ще в довоєнні 30-ті рр. З ним він мене познайомив на початку 60-их рр. Саме відтоді мені щастило часто бувати в їхньому товаристві і їхні дружні взаємовідносини спостерігати. Це була міцна, щира дружба між видатними синами ще більш видатних в історії української культури батьків – сином Василя Щурата і сином Василя Стефаніка. Оскільки ж між Василем Щуратом і Василем Стефаніком – двома тезками і однолітками теж у свій час були щирі дружні взаємовідносини, то цю дружбу між їхніми синами можна навіть трактувати як успадковану від своїх батьків. Вони розуміли один одного з пів слова навіть у телефонній розмові, а в ширшому товаристві – теж з погляду один на одного. Оба були пристрасними рибалками і майже кожної суботи та неділі, навіть зимою, їздили на риболовлю. Крім того, існувала між ними тверда домовленість, що кожної середі Семен Васильович, якщо має можливість, вечеряє у Степана Васильовича. На одній такій вечері Степан Васильович і познайомив мене із Семеном Васильовичем. Коли я завагався, чи йти мені на цю вечерю із таким високим начальством, Степан Васильович сказав: "Семен Васильович уже про тебе знає. Я йому розказав хто ти і сказав, що прийдеш". Відтоді на цих вечерях у Степана Васильовича із Семеном Васильовичем я бував майже регулярно. Семен Васильович приходив завжди втомлений, часом чимось зворушений, особливо після проведеного ним т. зв. "прийому трудящих", коли, привітавшись з господинею, а потім з нами, сидів він якийсь час мовчки в задумі, часом ділився з нами цими своїми клопатами обласного масштабу. А потім, за вечерю, розмова велася на різні теми, але найбільше з нами, як науковцями, Семен Васильович любив поговорити на наукові теми. За фахом він був юрист, чи, конкретно, за Польщі, адвокат. Але мав значно ширшу, ніж сама лише юриспруденція, наукову ерудицію, бо досить добре орієнтувався і в інших гуманітарних науках, особливо в філософії та економіці, знав добре історію філософії, особливо античних та середньовічних філософів, цікавився літературознавством і

мистецтвознавством. Дома мав багату бібліотеку. Тож в особі свого найближчого друга Семена Васильовича мав Степан Васильович доброго друга і партнера не тільки на рибальстві, а й у духовній та науковій сферах. Вважаю важливим також відзначити, що час від часу, особливо коли Семен Васильович мав добрий настрій, Степан Васильович звертався до нього із якимось проханням, але ніколи не особистого, корисливого для себе характеру. Майже ніколи йому Семен Васильович у цих проханнях не відмовляв, тим більше, що ці прохання ніколи не були пов'язані з чимось недозволенним, з якимись адміністративними порушеннями. До речі, деколи на цю вечерю до Степана Васильовича Семен Васильович появлявся не сам, а з кимось із своїх заступників – Тимофієм Дмитровичем Телішевським або Миколою Якимовичем Гнидюком чи й обома разом. Тоді Степан Васильович звертався із своїм проханням до них у множині. Для прикладу, внаслідок одного з таких прохань, цим разом нашого із Степаном Васильовичем спільного, в селі Незнанові Кам'яно-Бузького району була побудована нова школа¹³.

¹³Стисло зупинюся на цьому прикладі, як на той час, досить характерному. Отож мій давній знайомий ще з часів моєї праці зав. Кременецьким райвно, тодішній директор Незнанівської школи П.І.Чабан, довідавшись від когось про моє знайомство із Семеном Васильовичем, звернувся до мене з проханням, чи не міг би я посприяти йому в прийомі до Семена Васильовича та "замовити за нього слово", бо в селі немає школи, діти вчаться у п'яти приміщеннях. Я, в свою чергу, звернувся з цим проханням до Степана Васильовича, і ми вирішили, не так П.І.Чабанові, як селові Незнанову, допомогти. На наше щастя, найближчої середі Семен Васильович прийшов у доброму настрої та з обома своїми заступниками. Під кінець вечері ми із Степаном Васильовичем почали переморгуватися, кому починати. Це помітив Семен Васильович і звернувся до нас: "Ну-ну, не переморгуйтеся, а кажіть, що там маєте?". Степан Васильович виклав суть справи. Семен Васильович запитав мене тільки, хто цей директор і звідки я його знаю, а потім звернувся до М.Я.Гнидюка, який добре знав ці околиці, і коли він підтвердив, що в Незнанові справді немає школи, то звернувся до обох своїх заступників: "То, може, на наступний рік заплануємо будівництво там школи?" Тут же цю справу доручив М.Я.Гнидюку, який звелів мені спрямувати директора школи П.І.Чабана до нього на прийом. П.І.Чабан був добрий і енергійний господарник, і десь через рік-півтора в Незнанові була збудована нова школа. Але на цьому ця моя повість про будівництво школи в селі Незнанові не закінчується. Коли вже новозбудована школа в Незнанові була відкрита, одного разу до мене на роботу прийшов П.І.Чабан блідий і дуже схвильований. Викликавши мене аж на вулицю і пошепки, з дрижачими руками, повідомив, що в справі будівництва школи його викликали на допит у районне КГБ, де змусили викласти, хто йому допоміг у будівництві, і він усе виклав, як насправді було,

Згадуючи тепер про ці вечірні зустрічі Степана Васильовича із Семеном Васильовичем з присутніми на них заступниками Т.Д.Телішевським та М.Я.Гнидюком, принагідно не можу не відзначити, що, як видно було із розмов між ними та їх взаємовідносин, була це гармонійно злагоджена між собою команда висококваліфікованих керівників, глибоко компетентних у доручених їм ділянках роботи, а головню великих народних патріотів, які щиро любили свій трудовий народ і щиро стремілися, в силу своїх можливостей, усіляко йому допомагати. Як із Т.Д.Телішевським, так із М.Я.Гнидюком, Степан Васильович був у близьких приятельських взаємовідносинах. Він сумував, коли довідався про передчасну смерть М.Я.Гнидюка, з яким ми востаннє бачилися над озером Глинна Наварія, де він, мабуть, відчуваючи вже свою приреченість від важкої недуги (рак легенів), на самоті відпочивав, а ми приїхали на риболовлю. На його обличчі вже проглядали сліди хвороби, і було нам дуже сумно, коли, після недовгої розмови з ним, почули від нього: "Ідіть, ідіть, може що зловите, а я тут побуду сам. Скоро сюди по мене приїдуть". Т.Д.Телішевський пам'ятав про Степана Васильовича до кінця його життя. Навіть після того, як Степан Васильович вимушено пішов на пенсію, а він, після виходу на пенсію Семена Васильовича, став головою обліконкому, про нього не забував; деколи особисто його відвідував, але частіше телефонував йому.

Та, пишучи ці свої спогади про дружні взаємини між Степаном Васильовичем Щуратом і Семеном Васильовичем Стефаніком, не можу не згадати, що, як це нерідко в житті буває, часом і між близькими друзями можуть виникнути якісь непорозуміння або й конфлікти. Отож я був свідком двох таких непорозумінь і між цими двома друзями. Чим були викликані і в чому конкретно полягали ці непорозуміння з певних етичних міркувань не знаходжу потреби тут розповідати. Єдине, що можу відзначити, – це те, що винуватцем цих непорозумінь, їх зачинателем, на жаль, був саме Степан Васильович, чи точніше, згадувана вже мною його властивість, будучи "під гумором", не рахуватися із своїми словами, що, звичайно, не всім могло подобатися, тим біль-

та дав розписку, що про цей його виклик у КГБ нікому не розкаже. Я лише запитав його, чи, бува, не присвоїв він собі якоїсь суми грошей або будівельних матеріалів, а коли довідався, що не присвоїв, то заспокоїв його. Коли ж про все це я розповів Семенові Васильовичу, то він лише посміхнувся і сказав: "Добре, що цей Чабан нічого не вкрав. А нову школу в Незнанові діти усе-таки мають".

ше чутливому в цьому відношенні Семенові Васильовичу. Однак, почувавши свою вину, через якийсь час Степан Васильович, не без впливу дружини Олександри Володимирівни, ініціював примирення. Коли Семен Васильович важко захворів уже невеликою недугою, то, відчуваючи свою кончину, не приймаючи вже нікого із бажаних його відвідати, просив покликати до себе в лікарняну палату єдино Степана Васильовича, щоб уже назавжди попрощатися з ним. Степан Васильович розповідав мені про це прощання з важким душевним болем.

У своїх спогадах про Степана Васильовича Щурата не можу також оминати згадки про його сім'ю та про нього, як сім'янина, главу сім'ї. Отож із сім'єю Щуратів я мав дружні зв'язки до кінця життя Степана Васильовича, не припинив цих зв'язків і після його смерті, до кінця життя його дружини Олександри Володимирівни (померла 18.02.1996 р.), не припиняв цих зв'язків із їхньою дочкою Василюю – схимницею-студиткою Венедиктою. Уже тільки опосередковано, через її двоюрідну сестру – мою ученицю Марту Сенів, не припинив цих зв'язків із нею й досі. Тож, на підставі цих своїх багатолітніх дружніх зв'язків із цією родиною, маю що про неї спогадати. Але зупинюся лише, з мого погляду, на основному. Як я вже частково згадував, про свій родовід та близьку родину досить докладно Степан Васильович розказав у згадуваних уже своїх спогадах "Дещо з мого життєвого шляху", навів там також і основні біографічні відомості про членів родини своєї дружини Олександри Володимирівни Гургули-Щурат, з якою познайомився у 16 років, у 18 заручився, а в 25 одружився. Фрагменти історії кохання цих двох непересічних особистостей до їх шлюбу, як уже була мова, художньо виклала сама Олександра Володимирівна в поміщених у згаданій книжці "Два крила" оповіданнях "Кохаю", "Весняна пісня", "Парасолька" та "Зарваниця". Відхиляючись трохи від канви своєї розповіді, хочу відзначити, що з Олександрою Володимирівною я був близько знайомий навіть довше, ніж із Степаном Васильовичем, оскільки вона довше від нього прожила. Але лише перед її смертю та вже після смерті, познайомившись з деякими її художніми літературними творами, довідався, що вона від природи була наділена непересічним письменницьким талантом. Дуже шкода, що не розвивала вона його змолоду протягом життя. В її особі нині Україна мала б напевно видатну письменницю.

Я дуже часто, часом навіть щоденно, бував у

цій сім'ї і вже навіть мимоволі мав можливість за нею спостерігати. І повинен відзначити, що це у всіх відношеннях була буквально ідеальна сім'я, якої мені ніде більше не довелося зустрічати.

Від початку мого знайомства з цією сім'єю, вона складалася з батька – Степана Васильовича, матері Олександри Володимирівни, дочки Василини та вже дуже старенької няні, яка виняньчила Степана Васильовича, Ірини Коропась, що вважалася повноправним членом сім'ї і завжди мала належний пошанівок і піклування з боку інших членів сім'ї аж до своєї смерті. Звертали-ся до себе члени цієї сім'ї виключно в пестливій формі: Стефцю або Стефуню – з боку Олександри Володимирівни та няні; Санечко – з боку Степана Васильовича та няні; відповідно татусь, мамусь – з боку дочки Василини; Васильцю – з боку батька і матері та няні; Бинюсю, Бинюшка – з боку всіх членів сім'ї в звертанні до няні¹⁴. Я ніколи не чув, щоб у цій сім'ї колись хтось верховодив, на когось підвищив голос, а тим більше наніс комусь якусь образу. Тут панувала повна гармонія у всьому. І від Степана Васильовича, і від Олександри Володимирівни, окремо від кожного з них, я чув, що так жити вони домовилися ще перед заручинами, а потім цю домовленість скріпили і від неї ніколи не відступали. А ще вони вже тоді домовилися говорити одне одному тільки правду, навіть стосовно дрібниць. З цього приводу пригадую один випадок. Якось ми, Степан Васильович, Михайло Кирилович і я, допізна засиділися в кав'ярні і коли зібралися йти по домівках, Степан Васильович жартом сказав: “Але то будуть нас дома наші жінки хвалити”. На це Михайло Кирилович завважив: “Та щось збрешемо”. На це Степан Васильович відповів: “Я своєї жінці ніколи не брехав і ніколи брехати не буду”.

Вище я вже відзначав, що Степан Васильович був на диво компанійською людиною, любив

¹⁴Як антропоніміста, мене дивувало, звідки взялося це дивне зменшене ім'я *Биня*, *Бинюшка* і колись з приводу цього я запитав Степана Васильовича. Він пояснив, що справжнє ім'я Бині, Бинюшки – Ірина. Вона служила прислугою у його батьків і одночасно була його нянькою, виняньчила його ще з пелюшок. Батьки її кликали Іриню. А коли він почав лепетати, вчитися говорити, то чомусь оце Іриню вимовляв як *Биню*, а коли вже підріс, то оце Биню переробив на на Бинюшка. Так вона стала Биню-Бинюшкою. Коли він одружився і став жити окремо від батьків, то забрав її до себе. Вона була йому якби другою матір'ю, а що не мала ні власної сім'ї, ні рідні, то при них дуже й доживала свого віку. Як згадує Степан Васильович, у названих своїх спогадах, померла вона в нього на руках. Похоронили її на Личаківському цвинтарі, поставивши на могилі кам'яний надгробок.

компанію, своїх друзів і близьких знайомих. Та любив він бути в цій компанії не тільки десь у кав'ярні, або часто в своєму гаражі, але і в себе дома. В цьому відношенні дім його завжди був відкритий і гостинний. Про це лише лаконічно згадує його дочка Василина в своєму “Передньому слові” до згадуваної вже книжки “Два крила”. Я часто бував у цьому товаристві (а склад його не був постійний) і повинен відзначити, що йшло воно в цю гостинну хату рідко коли з власної ініціативи, а завжди на запрошення Степана Васильовича. При цьому Степан Васильович, доки ще працював, як я вже згадував, ніколи не дозволяв комусь щось із собою приносити, чи то з напоїв, чи із закуски. Я дивувався, як його дружина, Олександра Володимирівна, може терпіти оці майже щоденні гості, які вона до того ж повинна була приймати, а після них усе спрятувати і мити посуд, бо звичайними посиденьками за балачками такі візити гостей не обмежувалися. Але я ніколи не спостерігав з її боку якогось незадоволення. Навпаки, здавалося, що ці візити гостей нею сприймалися як щось звичайне. А вже коли Степан Васильович вийшов на примусову пенсію, а тим більше, коли вже за станом здоров'я з хати не виходив, всяким таким візитам гостей, цим разом уже не запрошуваних, навіть дуже раділа. Раділа, що їх сім'ю не забувають і що її чоловік, Степан Васильович, побуде в товаристві.

Знову ж відійду від канви своєї розповіді і завважу, що така гостинність у цій хаті була вже давньою сімейною традицією. Одного разу, коли між мною і Степаном Васильовичем зайшла на цю тему розмова, він сказав: “Гостинність була правилом і моїх батьків. Правда, не так часто, бо батько багато працював. Але щодо моєї хати, то хто тільки в цій хаті і за оцим столом не бував! Ого-го, а бували і видатні люди, як академіки Богомолець, Палладін, Стражеско, Булаховський з дружиною, Королюк, я вже не кажу про неакадеміків, а скільки було видатних письменників, художників і артистів!”.

Одного разу мені пощастило бути присутнім, коли у родини Щуратів гостював славний український співак Іван Козловський. Мені пощастило також сидіти поруч із ним за столом і зблизька чути, як звучить його чудовий голос, коли він заспівав “Повій, вітре, на Україну” та “Місяць на небі”¹⁵.

¹⁵Уже не пригадую, чи то він особисто подарував дочці Степана Васильовича Василині, чи вона звідкись сама роздобула, платівки із записом Різдвяного дійства з чудовим колядуванням І. Козловського. Цей запис, за вказівкою

Згадуючи про родину Степана Васильовича та про нього як сім'янина і главу сім'ї, не можу не згадати, що якимось ніби органічно, гармонійно вписався у цю сім'ю новий її член – зять подружжя Щуратів, супруг дочки Василюни, тоді артистки театру ім. М.Заньковецької, теж актор цього театру, заслужений артист УРСР Володимир Глухий (Влодзьо), якого і батько, і мати Василюни прийняли і любили як рідного сина, а він їм віддячувався рівною ж синівською любов'ю. Та, на жаль, недовго натішилися Степан Васильович з Олександрою Володимирівною сімейним щастям своєї дочки. Важка і невиліковна недуга передчасно забрала з життя їхнього любимого зятя – талановитого українського артиста. Дуже важко пережила сім'я Щуратів цю сімейну втрату, трагедію в житті своєї дочки-одиначки, яка, після втрати коханого чоловіка, вирішила присвятити далі своє життя служінню Господові Богу в монастирі. На сімейній раді це рішення дочки було прийняте і схвалене до деталей, бо з урахуванням навіть того, як після смерті батьків дочка Василюна повинна розпорядитися, при вступі в монастир, батьківською і своєю спадщиною¹⁶.

Впродовж спільного життя доля не пестувала Степана Васильовича і його сім'ю. Як сам він не раз згадував уже на схилі свого віку, коли писав згадувані вже мною свої спогади “Дещо з мого життєвого шляху”, навіть уже свідоме безжурне його дитинство не було безжурним, оскільки припало на час Першої світової війни. Просвітком у своєму житті вважав міжвоєнні 20-30-ті рр. – безжурні, веселі гімназійні і студентські юнацькі і молодечі роки, роки свого перебування у Пласті, в пластунських походах, у велосипедних прогулянках по всій Галичині, у зи-

“зверху” був заборонений, а платівки вилучені з продажу і знищені. Відтоді кожного року, на Святвечір і Різдво Христове, на яке припадав і день народження Степана Васильовича, ці платівки запускалися в дію у всій повноті. Правда, в гості тоді не запрошували небажаних осіб.

¹⁶Наскільки мені відомо, цю спадщину – чотирикімнатну квартиру з усіма вигодами, умеблюванням, картинами і іншими предметами домашнього побуту було вирішено передати у володіння чоловічому монастиреві студитів. Востаннє я був у цій квартирі, коли отці студити проводили в ній ремонт і побілку, а Василюна, уже сестра Венедикта, збиралася назавжди її покинути і перейти в монастир. Мені відомо, що отці студити і дотепер зберігають у цій квартирі усе, як було в ній за життя її попередніх власників – Щуратів. Тобто ця квартира є якби музеєм Щуратів, з тим, що в ній час від часу зупиняються для ночівлі чи тимчасового проживання якісь приїжджі духовні особи. Зберігаються тут також і бібліотека та архіви Щуратів. Ці останні відомості маю від Марти Сенів, яка проживає поверхом вище.

мових змаганнях на лижах і ковзанах, роки свого взаємного з Олександрою Володимирівною першого і вже до кінця свого життя вірного кохання, заручин і шлюбу, перші роки радісного і щасливого сімейного життя, уже незалежно і окремо від батьків, але по сусідству з ними на одній і тій же вулиці. Ця відносна ідилія в житті сім'ї Щуратів швидко закінчилася з початком Другої світової війни, коли одна з перших німецьких бомб влучила в один із сусідніх будинків, й особливо після “визволення” Львова радянськими “визволителями” Західної України у вересні 1939 р., коли, як згадували Степан Васильович і Олександра Володимирівна, вже з осені цього ж року почалися масові арешти і вивози в Сибір як поляків, так, особливо, українців, причому не тільки запідозрених у націоналізмі, а й колишніх членів КПЗУ. Увесь час цього “першого визволення” чи “перших советів”, довелося їм жити в постійному страху перед арештом або вивозом у Сибір за довоєнну діяльність і зв'язки не тільки свої власні, а й переживати та бути в постійному страху перед арештом та вивозом у Сибір батьків Степана Васильовича за багато в чому неугоду комуністичному режимові наукову, письменницьку та громадську діяльність його батька – академіка В.Щурата. Особливо за його, разом з іншими львівськими академіками АН УРСР, рішучий протест проти голодомору в Україні 1932-33 рр. і зречення на знак протесту від звання академіка та академічної зарплати. Зовсім не краще, бо теж у постійному страху перед арештом німецьким гестапо чи поліцією жилося сім'ї Щуратів і за часу фашистської окупації, коли Степанові Васильовичу довелося заробляти на прожиток сім'ї і на допомогу своїм батькам фотографом у фотоательє, яке він організував разом із своїми, ще довоєнними колегами, згадуваними вже мною Я.Савкою та Д.Фіголем. Ще більші злигодні, страх і невпевненість у кожному дні і кожній ночі настали для Степана Васильовича і його родини після т. зв. “другого визволення” Радянською Армією у липні 1944 р., відколи майже відразу ж знов почалися арешти підозрюваних у т. зв., цим разом уже “німецько-українському буржуазному націоналізмі”, у зв'язках з ОУН-УПА. Невдовзі почалися виклики на допити в управління МГБ та проблеми із працею за спеціальністю. Довелось навіть, правда не надовго, їхати на працю аж у Київ, а, радше, числитися на праці навіть не за спеціальністю¹⁷.

¹⁷Розповідаючи мені про своє післявоєнне перебування в

Просвіток у житті та науковій діяльності Степана Васильовича наступив аж після смерті Сталіна, зокрема в час т. зв. Хрущовської відлиги, коли він у 1953 р. вступив у тоді ще ВКП (б)¹⁸. У 1954 р. захистив кандидатську дисертацію, а в 1958 р. став завідувачем відділу української літератури Інституту суспільних наук АН УРСР. Саме на той період припадає і моє з ним близьке знайомство та початок наших дружніх взаємин.

Києві, згадав Степан Васильович і про свій тодішній візит до міністра освіти УРСР П.Г.Тичини. Це не був візит з метою просити якоїсь допомоги, а, як сказав Степан Васильович, це був візит пошани, честі від імені свого батька і себе особисто, як це в інтелігентних колах традиційно здавна в Європі було прийнято. Павло Григорович прийняв його у своєму міністерському кабінеті в передобідній пору і запросив до себе додому на обід. Однак, і під час цієї розмови в кабінеті, і під час обіду, був присутній ще один якийсь чоловік, який при познайомленні назвав лише своє прізвище, але участі в розмові не брав. Завершуючи розповідь про цей свій візит до П.Г.Тичини, Степан Васильович зауважив: "І досі не можу збагнути, що це була за особа, чи особистий охоронець міністра, чи, може, Павло Григорович так застрахував себе наочним свідком прийому галичанина з досить відомим прізвищем?".

¹⁸Одного разу, на лоні природи, Степан Васильович розповів мені, що вступити у ВКП(б) йому запропонували ще до смерті Сталіна і цю пропозицію прийняв він не дуже вагаючись, за його словами, "по-філософськи". А ця "філософія" зводилася до того, що партії було корисніше, щоб Щурат, з його відомим в українській науці й культурі прізвищем, був краще партійним, ніж безпартійним. А на цю партію, казав Степан Васильович, він дивився як на конгломерат з абсолютною перевагою в ньому кар'єристів та пристосуванців, перші з яких уступили в партію з мрією про кар'єру та пов'язані з нею блага, а другі, зокрема такі, як він, в чомусь підозрювані, щоб засвідчити свою лояльність до режиму і цим полегшити собі життя, мати можливість нормально і впевнено працювати чи творити. Брав він тут приклад з багатьох українських письменників і вчених. Розповів мені тоді також Степан Васильович, що перед прийомом у партію написав він докладну автобіографію та попросився навіть спеціально на прийом до начальника обласного управління КГБ, наскільки пригадую, Майструка, щоб повідомити його про цей свій намір вступити в партію і довідатися чи не має до нього якихось претензій КГБ. При цьому Майструкові навіть признався, що в 1941 р., після відступу Червоної Армії, він сфотографував залишений при цьому відступі радянський танк і цю світліну опублікував у газеті. До речі, про цю фотографію розповів мені Степан Васильович ще набагато раніше, показавши при цьому навіть цю газету із цією світліною з його підписом криптонімом – *ат*. Навіть сказав, що цей танк він сфотографував, коли їздив на риболовлю на мою річку Зубру. Цей танк стояв на шосе напроти мого рідного села Демні Миколаївського р-ну. Та, на жаль, помилився в цій своїй "філософії" Степан Васильович. Партійність, може й сприяла тому, що довгий час йому дали можливість спокійно і впевнено працювати, стати навіть завідувачем відділу, та не спасла вона його від примусового виходу на пенсію, про що ще згадаю.

Отож, добре пам'ятаю, що в час перебування Степана Васильовича на посаді завідувача відділу української літератури в колективі усього інституту він користувався великим авторитетом і як керівник відділу, і як один із провідних учених інституту. Пам'ятаю, що в цьому відношенні його дуже шанував директор інституту акад. І.Крип'якевич, у якого він був по суті правою рукою у взаєминах із начальством, як обласного, так і республіканського масштабу. На його зустрічах із цим начальством завжди був присутній Степан Васильович, часом ще й М.К.Івасюта, як керівник відділу історії України. Ця традиція продовжувалася і в час тривалого виконання обов'язків директора інституту проф. М.Ю.Смішком у цих же 60-их рр. У той час Степан Васильович тішився науковими успіхами свого відділу і окремих працівників зокрема. В розмовах про співробітників свого відділу, виділяючи передових, ніколи жодним словом він не принижував інших, був доброзичливим до всіх. Пам'ятаю, що нероз, при згадці про свій відділ особливо підкреслював найбільший у відділі науковий потенціал молодшого наукового співробітника Г.А.Нудьги. Він нероз з обуренням відзначав, що Г.А.Нудьга за свої наукові здобутки міг би бути навіть академіком, а його за те, що якимось вижив у німецькому полоні, за що відбув 6 років позбавлення волі, не дозволяють провести навіть у старші наукові співробітники.

Та цей благодатний для Степана Васильовича час його праці в Інституті суспільних наук АН УРСР не був довготривалим. Минула "Хрущовська відлига", пішов на пенсію, а незабаром і помер акад. І.П.Крип'якевич, замість в. о. директора інституту проф. М.Ю.Смішка, на посаду директора інституту був призначений ставленник обкому партії доктор філософських наук із Львівського державного університету ім. Франка М.М.Олексюк, який уже не так прихильно ставився до Степана Васильовича, як акад. І.П.Крип'якевич та проф. М.Ю.Смішко, хоча і не виявляв до нього якоїсь недоброзичливості. А згодом розгорівся у відділі Степана Васильовича згаданий уже мною конфлікт відділу із М.С.Гурладі, що, на нещастя, співпав із початками відомого переслідування і репресій підозрілої в дисидентстві та українському націоналізмі української інтелігенції, зокрема і науковців, викладачів ВНЗ та студентів. Як я уже частково відзначив, ці переслідування і репресії не оминули і Степана Васильовича і завершилися його примусовим виходом на пенсію. Тому, на завер-

шення цих своїх спогадів про нього, як єдиний свідок самого цього епізоду відправлення його на пенсію, стисло опишу цей епізод, а також спогадаю про Степана Васильовича, вже як пенсіонера, аж до його передсмертних днів.

Почну з того, що в своєму “Передньому слові” до книжки “Два крила” (с. 3) дочка Степана Васильовича Василина Щурат-Глуха пише: “У 1972 році, невдовзі після захисту докторської дисертації, Степана Щурата звільнили з роботи (за доносом), а незабаром ліквідували й очолюваний ним відділ як націоналістичний. Головною причиною “неласки” була категорична відмова брати участь у розправі над братами Горинями, Ігорем Калинцем та іншими “шістдесятниками”. До цієї відомості маю певні підстави внести деякі корективи. Особисто від Степана Васильовича знаю, що він справді мав пропозицію від Львівського обласного управління КГБ взяти участь у експертизі якихось нелегальних творів когось із львівських дисидентів, від чого справді відмовився, і чого справді йому напевно не простили. Однак, на моє переконання, не це було цією “головною” причиною “неласки”, як пише Василина Щурат-Глуха. Річ у тім, що Обласне управління КГБ, хоча й було всемогутнім і всесильним адміністративним державним органом, та все ж було підпорядкованим ОК КПУ, якому, отже, не могло давати вказівок, як розпоряджатися кадрами в наукових і ін. установах. Воно могло постачати (і постачало) обком партії лише своїми конфіденційними матеріалами з персональних досьє, чим, у випадку із звільненням Степана Васильовича (і не тільки його) Львівський ОК КПУ напевно і скористався. Отож, без усякого сумніву, Степан Васильович був відправлений на пенсію за прямою вказівкою Львівського ОК КПУ, про що мені, в даному разі, достеменно відомо від самого тодішнього директора Інституту суспільних наук АН УРСР М.М.Олексюка, якому було й доручено цю вказівку Львівського ОК КПУ виконати. Оскільки про сам цей епізод примусового відправлення Степана Васильовича на пенсію, а насправді бруталного звільнення його з роботи, скоро після цього почали ширитися різні не зовсім правдиві, або й неправдиві чутки й домисли, то, як єдиний наочний свідок цього епізоду, вважаю необхідним розповісти про нього більш докладно, навіть із деякими подробицями.

Насамперед відзначу те, що Василина Щурат-Глуха трохи помиляється пишучи, що “Степана Щурата звільнили з роботи (за доносом), а незабаром ліквідували й очолюваний ним відділ як

націоналістичний”. По-перше, коли його звільнили, він уже не був керівником відділу, а лише його старшим науковим співробітником. Завідувачем відділу в той час був уже Ф.М.Неборячок¹⁹, а відділ української літератури в інституті перестав існувати аж у 1975 р., коли ним, із 1973 р., керувала вже ця ж М.С.Гурладі²⁰. Наскільки пригадую, замість цього відділу був створений відділ атеїзму. Але справді відділ української літератури був ліквідований з ярликом розсадника українського націоналізму. Отож уже заздалегідь, перед описом цього епізоду примусового звільнення Степана Васильовича на пенсію та пов’язаних із цим епізодом попередніх і наступних подій, хочу відзначити, що, теж за моїм твердим переконанням, головною причиною звільнення у 1972 р. з роботи не тільки Степана Васильовича, а й ряду інших наукових співробітників Інституту суспільних наук АН УРСР за звинуваченням в українському націоналізмі чи як неблагонадійних, а також і причиною розформування (щоб не так відверто кидалося в вічі) через три роки відділу української літератури, був саме конфлікт цього відділу із М.С.Гурладі. А оскільки вона була ставленицею ОК КПУ і мала там могутнього покровителя в особі свого чоловіка, то цей конфлікт відразу ж став одночасно конфліктом із самим ОК КПУ, а після того, як учена рада інституту більшістю голосів проголосувала проти затвердження М.С.Гурладі на посаді старшого наукового співробітника – цей конфлікт таким чином переріс у конфлікт із ОК КПУ ще й ученої ради, отже й усього інституту.

Тож коли майже синхронно в Україні почалася згадувана вже нова хвиля переслідування дисидентства і боротьби із українським націоналізмом, зокрема і в наукових установах та ВНЗ, Львівський ОК КПУ, звичайно, не забарився використати цей слушний для себе момент, щоб, як кажуть, одним пострілом убити зразу двох зайців – довести вищим інстанціям свою пильність і ініціативність у очищенні кадрів від політично ненадійних елементів у Інституті суспільних наук АН УРСР, а одночасно цим самим і здійснити свою помсту за виявлену ним непокірність та необачну самовпевненість²¹. Що ж до того,

¹⁹ Див.: Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича Національної Академії Наук України: наукова діяльність, структура, працівники. – Львів, 2001. – С. 259.

²⁰ Там само. – С. 191.

²¹ Як конкретний аргумент на користь правоти свого висновку наведу такий свій спогад. На засіданні вченої ради, на якій розглядалося питання затвердження М.С.Гурладі

що і Степан Васильович Щурат, і інші науковці Інституту суспільних наук АН УРСР у 1972 р. були репресовані звільненням з роботи за прямою вказівкою Львівського ОК КПУ, звісно, не без допомоги органів КГБ, то такі прямі відомості я почерпнув ще тоді, так би мовити, з перших рук.

Отож, якщо йдеться конкретно про сам епізод примусового звільнення Степана Васильовича на пенсію, безпосереднім свідком якого я був, то він тривав зазедве кілька хвилин. Розповідь про нього розпочну з того, що в той день, я, що рідко зі мною бувало, заспав і на роботу прийшов аж біля 11-тої години. Буквально на сходах в інституті мене зустрів директор інституту М.М.Олексюк із різкими докорами за запізнення, і, на моє здивування, за запізнення не як наукового співробітника, а як члена партбюро. Мовляв: “Що це за порядок в цьому партбюро? Жодного члена партбюро немає на роботі. Зайдіть до мене в кабінет”. Коли я зайшов, то він, сівши за свій стіл і запросивши мене сісти за приставлений до його стола столик, схопився за голову і якийсь час мовчав. Я зразу відчув щось недобре і запитав: “Що трапилось, Мирославе Мироновичу?”. Він випростався і мовив: “Що трапилось? Що трапилось? А трапилось те, про що я вам колись казав. Доходилися по кнайпах! Довоювалися у відділі літератури. Довоювалися навіть з обкомом партії”. Тут він відкрив шухляду стола, витягнув аркушик паперу і продовжив: “Викликали мене в обком і сказали, що оцих людей треба негайно звільнити з роботи” і вручив мені цей аркушик паперу, де і був список цих людей, зазначивши: “Степана Васильовича я вже викликав по телефону, і він зараз повинен надійти”. Мені стало якось не по собі, але я поглянув на цей список і справді першим у ньому фігурував Степан Васильович. Не встиг я цей список навіть до кінця дочитати, як М.М.Олексюк вихопив мені його з рук, заховав

на посаді старшого наукового співробітника (не пригадую вже, чи точно так формулювалося і було поставлене питання), був присутній представник ОК КПУ. Коли було оголошене до розгляду це питання, то перед голосуванням, він звернувся до членів ученої ради від імені ОК КПУ з проханням (він так і сказав: “Обком не наказує вам, а просить вас”) позитивно вирішити це питання. Мене тоді було обрано членом і головою лічильної комісії. А сидів цей представник обкому на вченій раді поряд зі мною. Коли ж, після таємного голосування я, як голова лічильної комісії, оголосив, що більшість членів ученої ради проголосувала проти, то цей представник ОК КПУ сказав неголосно мені й М.К.Івасюті, який теж був поруч: “Хлопці, що ви натворили. Побачите, чим це для вас кінчиться”. Цей тодішній представник ОК КПУ на цій вченій раді ще й досі активно та успішно працює на науково-педагогічній ниві.

знову у шухляду і застеріг: “Забудьте, що ви цей список бачили та не важтеся десь розповідати про те, що ми тут говорили”. Я ще встиг запитати: “А при чому тут я?” “Як то при чому, сказав М.М.Олексюк, – а при тому, що ви член партбюро, а, крім вас, більше нікого із членів партбюро на роботі немає, а без партбюро таких справ я вирішувати не хочу”. Ось на час цієї нашої розмови і зайшов у кабінет Степан Васильович. Він привітався з нами, поглянув спочатку на мене, а потім на М.М.Олексюка і, як уже вечером у себе дома мені розказав, що, побачивши мене чомусь у директорському кабінеті та ще й поблідлого, а директора почервонілого (він був гіпертонік), відразу зрозумів, що виклик його на роботу особисто директором не віщує йому нічого доброго. Він теж запитав М.М.Олексюка: “Що трапилось, Мирославе Мироновичу?”. М.М.Олексюк знайшов швидко відповідь: “Що трапилось? А трапилось, Степане Васильовичу те, що ви повинні піти на пенсію”. Степан Васильович відразу ж запитав: “А то чому?”. М.М.Олексюк знайшов “соломонівську” відповідь: “А тому, Степане Васильовичу, що вам уже давно виповнилося 60 років і вам пора йти на пенсію”. Степан Васильович зрозумів, що, як він цього і сподівався, з ним зводять порахунок, і він тут безсилий. Тому запитав: “То що ви від мене хочете?”. На що М.М.Олексюк: “Хочу, щоб ви написали заяву про звільнення з роботи в зв'язку з виходом на пенсію”. І знову Степан Васильович: “То дайте мені листок паперу”. На радощах М.М.Олексюк підсунув йому аж цілий пакет паперу. Степан Васильович написав цю заяву, перечитав і віддав М.М.Олексюкові. Після чого встав і звернувся до мене: “То ти до мене увечері прийдеш, чи вже будеш боятися?”. Я відповів, що обов'язково прийду. Він, не прощаючись, вийшов із кабінету. Оце і увесь епізод примусового виходу Степана Васильовича на пенсію.

Після його відходу, я запитав М.М.Олексюка: “Ну, добре, Степан Васильович пенсійного віку, але ж інші люди в цьому списку – не пенсійного віку. Що ви їм скажете?”. На це він відповів: “Я маю що сказати” і почав мені розповідати, що, кому, який “гріх” перед режимом може закинути. Він не сказав, звідки має ці відомості, але із їх змісту та суті, про це не важко було здогадатися. До речі, Степанові Васильовичу інкримінувалося навіть згадане вже мною опублікування сфотографованого ним у 1941 р. танка. Під час цієї розмови я звернув увагу М.М.Олексюка на те, що в списку фігурують і члени КПРС та осо-

би, які, відбувши певний строк покарання, були звільнені і реабілітовані. Він погодився зі мною і навіть назвав це неподобством, проте сказав, що на це нема ради. Саме під час цієї нашої розмови, гадаю з метою особисто перевірити, як виконується вказівка обкому, в кабінет зайшов за службовим становищем високий достойник цієї установи. Коли М.М.Олексюк доповів йому, що Степан Васильович Щурат уже подав заяву про вихід на пенсію, то з цього він був дуже задоволений. Та, на мій подив, М.М.Олексюк набрався відваги заявити цьому достойникові, що вважає неправомірним і явним перегином палки звільняти з роботи членів КПРС без відповідного обговорення і рішення партбюро та партзборів, а також звільняти з роботи реабілітованих. Та на це цей достойник відреагував приблизно, дослівно, так: “Мирославе Мироновичу! Краще палку перегнути, ніж недогнути. Ви ж знаєте, що навіть не рядових членів партії не тільки звільняли з роботи, але й віддавали під суд. А щодо реабілітованих, то, як раніше безоглядно судили й карали, так пізніше безоглядно й без розбору реабілітували”²².

Після того, як, задоволений, цей достойник ОК КПУ, попрощавшись, пішов з кабінету, я ще був присутній на розмові М.М.Олексюка на предмет звільнення з роботи чергової за списком особи. Однак цим разом ця розмова вже не пішла йому так гладко і успішно, як розмова з Степаном Васильовичем. Це була дуже важка і драматична розмова, після закінчення якої я категорично заявив М.М.Олексюкові, що більше бути присутнім на цих розмовах не можу, бо не можу дивитися на сльози своїх товаришів і друзів, з якими пропрацював багато років, і які мені не вчинили жодного зла. Сказав, що почуваю себе недобре і йду додому. Він не заперечив, а лише запитав: “То ви справді вечером підете до Степана Васильовича?”. Я відповів, що обов’язково піду, і він може на мене про це донести. На це він із обуренням вигукнув: “За кого ви мене маєте? Ви що,

²²Не називаю прізвища цього достойника, оскільки вже десь через кілька днів про ці репресії в Інституті суспільних наук АН УРСР у Львові сповістили на весь світ радіостанції “Німецька хвиля” та “Бі-бі-сі”, а незабаром ці ж радіостанції сповістили про аналогічні репресії у Львівському державному університеті ім. І.Франка, внаслідок чого цей достойник, як і його шеф, перший секретар Львівського ОК КПУ В.Куцевол, очевидно, за цю “перегнуту палку”, був звільнений із займаної посади за прийнятим у таких опальних випадках трафаретом “у зв’язку з переходом на іншу роботу”. Після того, наскільки мені відомо, уже тоді, він щиро покався, що брав участь у цих репресіях.

думаєте, мені приємно дивитися на жіночі сльози? Але я директор, я виконавець. Якщо не я це буду робити, то знайдуть когось іншого, але мене тоді самого виженуть із інституту”. Після цього вже лагідніше сказав: “Передайте Степанові Васильовичу, що я йому не ворог. Він розумна і досвідчена людина і повинен усе це зрозуміти”.

Як я вже відзначав, Степан Васильович передбачав і усвідомлював, що конфлікт відділу із М.С.Гурладі, а через неї також із ОК КПУ, буде занесений у першу чергу на його карб як керівника відділу і безкарно йому не обійдеться. Тому до якихось санкцій з боку обкому КПУ психологічно і навіть дієво готувався уже заздалегідь. Ще перед своїм звільненням із посади завідувача відділу він переніс додому із службового кабінету свої речі та перемістив свій автомобіль “Волгу” із винаймленого ним інститутського гаража на подвір’ї інституту у власний гараж, що відтоді і замінив йому та близькому колу його друзів і знайомих кав’ярні²³. Отож, коли я прийшов до нього увечері, то він зустрів мене так, ніби нічого незвичайного в його житті не трапилось, сказав лише: “Ніхто і ніщо мені тепер не допоможе, бо, бачиш, я пенсійного віку. Мають за що ухопитися”. Він резонно відхилив мою пораду звернутися до першого секретаря ОК КПУ В.Куцевола, з яким особисто був знайомий²⁴. Відхилив він також мою пораду звернутися за допомогою до Семена Васильовича Стефаніка, бо, мовляв, на-

²³Цей гараж знаходився у кінці провулка Лісна (номер не пам’ятаю). Степан Васильович придбав тут раніше ще не забудовану ділянку площі для побудови особняка. Недобудований особняк, однак, продав. Собі лишив лише місце під гараж та невеличку грядку. Цією площею поділився із тодішнім шофером Львівського облвиконкому Григорієм (Грицем) Хоною, з яким вони спільно і побудували собі тут гаражі. Гриць був майстром на всі руки, тож змайстрував тут аж два столи і лави із дощок, один стіл під навісом, а другий – під старою грушею (на всі сезони року), на грядці розводив помідори, цибулю, часник, полуниці. Був у гаражі і примус, і відповідний кухонний посуд. Було це чудове затишне місце на природі, де Степан Васильович, завжди в товаристві, після примусового виходу на пенсію, проводив свій відпочинок, наскільки пам’ятаю, аж десь до серед. 80-их рр., коли, будучи вже німичним, змушений був з цим своїм гаражем і автомобілем розпрощатися і продати їх.

²⁴У цьому відношенні мав рацію М.М.Олексюк, коли сказав, що Степан Васильович, як розумна і досвідчена людина, сам зрозуміє усю сутність свого звільнення з роботи. На мою пораду звернутися до першого секретаря ОК КПУ відповів образно: “То би виглядало так, як би за панщини пан повелів своєму гайдукові відшмагати мужика, після чого цей, відшмаганий мужик, пішов до цього ж пана на того гайдука скажитися. Випрошувати ласки чи змилювання я не піду”.

віщо вмішувати в цю справу ще й його, оскільки справа ця політична, тай навряд чи Семен Васильович зможе йому в цій справі допомогти. Коли я розповів йому, хто ще крім нього в інституті приречений на звільнення з роботи, то більше, ніж власним нещастям, він перейнявся нещастям тих, приречених на звільнення з роботи співробітників інституту, які не мають ще пенсійного віку. “Я то буду одержувати пенсію і якимось на неї проживу, – мовив Степан Васильович, – а ті, нещасні, як будуть жити без заробітку, де знайдуть собі роботу за фахом із ярликом проскрибованого?”. Після цього, завжди при нашій зустрічі, він цікавився, хто і де із звільнених із роботи в інституті науковців улаштувався на нове місце праці. Сам у цьому відношенні не робив жодних заходів, примирився із своїм становищем пенсіонера²⁵.

Примирившись із своїм становищем вимушеного пенсіонера, змушений був Степан Васильович тим самим відповідно змінити і власний спосіб життя. Він уже не був пов'язаний із обов'язками штатного наукового працівника, з виконанням планових наукових і науково-організаційних завдань, з регламентованим режимом робочого дня, із службовою відповідальністю і т. ін. Від часу свого примусового виходу на пенсію Степан Васильович прожив ще 18 років.

Тоді, в час примусового виходу на пенсію, йому було 63 роки. Він був ще сповнений здоров'я,

²⁵Правда, коли трохи згодом секретарем ЦК КПУ з питань ідеології став В.Ю.Маланчук, який до того довгий час працював у Львівському ОК КПУ зав. відділом науки і секретарем з питань ідеології та досить часто бував у нас в інституті, внаслідок чого Степан Васильович був із ним особисто добре знайомий (він тоді ще не був тим Маланчуком, який, за свої відомі діяння, залишив про себе недобру пам'ять). Він вирішив скористатися цим знайомством і звернутися до нього як до вищої інстанції – як секретаря ЦК КПУ з питань ідеології із відповідною заявою. Та скоро виявилось, даремно він написав цю заяву. Степана Васильовича викликали в Львівський ОК КПУ, де секретар з ідеологічних питань показав йому цю заяву, на якій була резолюція В.Ю.Маланчука: “Львівському ОК КПУ. Розглянути і вирішити на свій розсуд”. Отож цей секретар Львівського ОК КПУ, давши Степанові Васильовичу прочитати цю резолюцію, сказав: “Обком розглянув вашу заяву і вирішив, щоб ви шли на пенсію”. При цьому додав: “Тільки, Степане Васильовичу, візьміть до уваги, що я не є обкомом партії, а лише його четвертим секретарем”. Тобто дав йому зрозуміти, що не він особисто прийняв це рішення. Пізніше Степан Васильович розповів мені, що одного разу, після свого звільнення з посади секретаря ЦК КПУ з ідеології, В.Ю.Маланчук прибув у Львів, щоб відвідати свою матір, яка тут проживала. Тоді, під час цього візиту у Львів, зателефонував йому з проханням про зустріч. Однак від цієї зустрічі Степан Васильович відмовився.

сили й енергії. Будучи із своїх молодечих років спортивно загартованим, цю свою молодечу силу й енергію до кінця ще не розтратив. Я не раз був свідком, як він міг навіть пару років пізніше, перепливати широчезне озеро Глинна Наварія на велике здивування штатних рятувальників, які в цих випадках супроводжували його, для безпеки, на човні. Міг він ще тоді, маючи довголітній стаж водіння автомобіля, на своїй “Волзі” без віддиху проїхати зі Львова до Хуста, і це через серпентинний Верещький перевал у Карпатах. Тож, будучи вже на пенсії, частіше, ніж раніше, весною, літом і погожої осені, Степан Васильович із сім'єю або з кимось іншим своїм автомобілем вирушав на лоно природи чи, частіше, до рідні у Моршин або Тернопіль. Доволі часто в такі поїздки на лоно природи, особливо на риболовлю, їздили ми вдвох на різні водойми, а найчастіше на озеро Глинна Наварія та ріку Стрий, зокрема в с. Корчин Сколівського р-ну, часом з ночівлею там у хаті братів Онуфрових або в хаті учителя В.Ф.Загайкала. Мав Степан Васильович також добрих і гостинних знайомих лісничих, до яких ми також навідувалися, як лісничий Золочівського лісництва Т.Рупняк (Дорко), лісничий Коростівського лісництва Сколівського р-ну, прізвища якого не пригадую та лісничий Березівського лісництва Хустського р-ну М.І.Матвіїв, у якого колись ми – Степан Васильович, Семен Васильович Стефанік і я – гостювали аж цілий тиждень.

Як я вже частково відзначив, після вимушеного виходу на пенсію, Степан Васильович, утративши безпосередній тісний зв'язок із колективом, майже перестав бувати в кав'ярнях і єдиним місцем його відпочинку і розваги став згаданий уже мною гараж на провулку Лісний, де на лоні природи, під близьким Високим Замком та сусіднім Шевченківським гаєм (колишнім Кайзервальдом) був чудовий затишок для відпочинку і де, часом майже, кожного дня, бував Степан Васильович, маючи за компаньйона теж пенсіонера, згаданого вже мною професійного шофера, майстра на всі руки Гриця Хому. Сюди вони вдвох часто навідувалися і взимку. Тут часом збиралася навіть досить численна компанія друзів і близьких знайомих Степана Васильовича, які його не забували і в цей пенсійний період його життя. Тут були навіть набагато кращі умови розважитися, повеселитися, ніж у кав'ярнях, оскільки майже все, що в даному випадку було потрібне, було на місці, під руками, та ще й ніхто нас не підслуховував. А розмови велися тут всякі і не тільки на суто наукові, культурологічні та побутові

теми. Однак примусовий вихід Степана Васильовича на пенсію не став на перешкоді його наукових зацікавлень, хоча до певної міри і змінив їх тематичне русло та прийнятий до того режим їх здійснення. Він відійшов від виконання планової інститутської тематики і зайнявся упорядкуванням насамперед свого та батькового архівів, а відтак – своєї та батькової бібліотек. Мабуть, переглядаючи свій архів, натрапив на якісь свої давні наукові нотатки, бо паралельно почав працювати над літературою, присвяченою українському (і не тільки) романтизмові. Якось у розмові сказав мені, що ще в свої студентські роки зацікавився творчістю письменників-поляків на ниві української літератури. Через якийсь час дав мені ознайомитися із написаною ним досить об'ємною статтею, присвяченою одному з цих письменників – поетові Тимкові Падурі (польське Tomasz Padura). Заголовок цієї статті не пам'ятаю. Пригадую тільки, що була ця стаття присвячена висвітленню головним чином зв'язків цього письменника із декабристами. Відомо мені також, що цю статтю він надіслав для публікації у якийсь із українських літературних чи літературознавчих журналів, назви якого не пригадую. Згодом чув від нього, що до цієї статті мав якісь серйозні застереження, не пам'ятаю вже чи то рецензент чи редактор, якщо не помиляюся, Г.Вервес, який навіть пропонував йому когось (чи не себе) у співавтори, на що він категорично не погодився. Витлумачував таке ставлення до себе, як ставлення до проскрибованого. Мені здається, що цей випадок і спричинився до того, що після нього Степан Васильович припинив дальшу працю над цією темою, зайнявся виключно впорядкуванням згаданих бібліотек та архівів, розшифруванням та передруком на друкарській машинці згадуваних уже мною записок свого батька, а згодом – написанням теж уже згадуваних своїх спогадів “Дещо з мого життєвого шляху”.

Десь у серед. 80-их рр., під час ожеледиці, біля самого порога свого будинку Степан Васильович послизнувся і нещасливо впав навznak. Відтоді почав скаржитися на болі в хребті. Від вимог лікарів лягти в лікарню категорично відмовився, внаслідок чого згодом почав сутулитися і ледве ходив по кімнаті. Тож був приречений уже не виходити з дому, отож, як я вже згадував, змушений був продати свій гараж та авто. Тепер, особливо після смерті зятя Володимира, звичному до чоловічого товариства, йому було дуже сумно, оскільки із цього колишнього його товариства на той час частина уже помер-

ла, частина сама постарілася і стала немічною, а частина, може, й не насмілювалася його, хворого, своїми відвідинами турбувати. Із колишніх його живих ще на той час друзів і приятелів, крім мене, доки був здоровий, відвідував його М.К.Івасюта (помер 1992 р.), сусіди по будинку – проф. Ю.Гошко та лікар М.Кравець, скульптор Я.Чайка, інженер М.Матуляк, викладач Лісотехнічного інституту В.Падус, колишні наукові співробітники Р.Кирчів, М.Вальо та Л.Сеник, письменники Р.Горак та В.Лучук. Я назвав лише тих, при відвідинах яких Степана Васильовича теж був присутній. Можливо, декого не запам'ятав. Коли вже у вузькому колі ми відзначали його 80-ті та 81-ші роковини з дня народження, то вже категорично заборонив нам виголошувати якісь тости.

Якось, ще декількома роками перед своєю смертю, ніби жартома, сказав мені Степан Васильович, що на випадок смерті, труну для себе він уже має. Я, звичайно, не повірив, але коли якось почув це від нього вдруге, то звернувся з відповідним запитанням до його дружини, яка підтвердила, що труна ця в упаковці стоїть у підвалі. А виготовили її йому брати Йосип та Омелян Онуфрови із Корчина у Стрийській столярні. У цій труні, яку він сам собі замовив, і власними очима бачив, його і поховали на Личаківському цвинтарі біля могили його батька. Рівно за три тижні до смерті Степана Васильовича я важко захворів і зліг у лікарню, де цих три тижні і пролежав. Коли мене виписали з лікарні, і ми з дружиною увійшли в кімнату, – задзвонив телефон. Я підняв трубку і почув голос дружини Степана Васильовича Олександри Володимирівни: “Михайле Лукичу! Ви вже дома?”. Кажу: “Тільки що зайшов у хату”. І тут вона продовжила: “Знаєте, а Стефцьо тої ночі помер від інсульту. Ми вже його спорядили. Приїхав уже його двоюрідний брат Михайло Лукич із Тернополя”. Усе це вона вимовила спокійно, врівноважено, без будь-якого зворушення чи плачу. Вона мужньо зустріла цю трагічну хвилину в своєму житті.

На християнський похорон Степана Васильовича прийшло досить багато людей, серед яких і багато мені незнайомих. При виносі труни з тілом покійного хором заспівали йому в цю його останню дорогу журливу журавлину пісню “Видиш, брате мій”.